

İlhanlı Devleti'nde Yahudilerin Durumu (1256-1335)

Fırat Umanç*

Araştırma Makalesi

* Dr., Bağımsız Araştırmacı,
İstanbul/TÜRKİYE
firatumanca@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5283-6868

Geliş: 16 Ocak 2025
Kabul: 10 Haziran 2025
Yayın: 10 Kasım 2025

Bu çalışma ön inceleme sürecinde
ve yayımlanmadan önce
iThenticate ile taranmıştır.

ÖZ

İran'daki varlıkları MÖ VIII. yüzyıla kadar uzanan Yahudiler, İlhanlı hâkimiyeti döneminde bölgede yaşayan en eski topluluklarından biriydi. Gayrimüslim İlhanlı hükümdarları, ataları gibi hiçbir ırkı "inançlı" veya "inançsız" şeklinde ayırtmaksızın Yahudilere de aynı muameleyi göstermişlerdi. Ancak İslâm'ı yeni bir din olarak kabul eden Ahmed Teküder, ülkedeki gayrimüslimlerin dinî, sosyal ve ekonomik özgürlüklerini kısıtlayacak birtakım kararlar aldı. Buna karşın koyu bir Budist olarak İlhanlı tahtına geçen Argun, Yahudi yanlısı bir politika izledi ve Yahudi tabip Sa'du'd-devle'yi vezîrlük görevine getirdi. Sa'du'd-devle'nin iki yıllık vezîrlüğü devrinde ülkedeki Yahudiler, İlhanlı tarihindeki en parlak dönemlerini yaşadı. Müslüman İlhanlı hükümdarlarından Gazan ve Ölceytü devirlerinde ise Yahudiler, diğer gayrimüslim zümreler gibi bu hükümdarların çeşitli politikalarıyla karşı karşıya kaldı. Bu araştırmanın asıl amacı, Yahudilerin İlhanlı devlet idaresindeki faaliyetlerini ve ülkede yaşayan bir halk olarak İlhanlı hükümdarları tarafından nasıl bir muamele gördüklerini, devrin ana kaynakları ışığında ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: İlhanlılar, Yahudiler, Müslümanlar, Sa'du'd-devle, Reşidu'd-dîn Fazlullâh

The Status of Jews in the Ilkhanid State (1256-1335)

Research Article

* Dr., Independent Researcher,
İstanbul/TÜRKİYE
firatumanca@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5283-6868

Received: 16 January 2025
Accepted: 10 June 2025
Published: 10 November 2025

This paper was checked for
plagiarism using iThenticate
during the preview process and
before publication.

Copyright

This work is licensed under
Creative Commons Attribution
4.0 (CC BY-NC 4.0)
International License

ABSTRACT

The Jews, whose presence in Iran dates back to the 8th century BCE, were one of the oldest communities residing in the region under Ilkhanid rule. The non-Muslim rulers of the Ilkhanid, like their ancestors, did not distinguish any groups as "faithful" or "faithless", and extended the same treatment to the Jews. However Ahmad Tegüder, who adopted İslâm as a new religion, implemented several policies that restricted the religious, social, and economic freedoms of non-Muslims in the country. In contrast, Arghun, a staunch Buddhist who ascended the Ilkhanid throne, pursued a pro-Jewish policy and appointed Sa'd al-Dawla, a Jewish physician, as vizier. During Sa'd al-Dawla's two-year tenure as vizier, the Jews in the Ilkhanid experienced their most prosperous period in the state's history. Under the Muslim Ilkhanid rulers, Ghazan and Öljeitü, the Jews, like other non-Muslim groups, encountered various policies implemented by these rulers. The primary aim of this study is to examine the activities of Jews in the administrative apparatus of the Ilkhanid and to explore how they were treated by the Ilkhanid rulers as a community living within the state, based on contemporary primary sources.

Keywords: Ilkhanids, Jews, Muslims, Sa'd al-Dawla, Rashid al-Din Fazlullâh

Funding: The author has reported that this study received no financial support.

Conflicts of interest: The author declares that there are no potential conflicts of interest.

Peer Review: External, double-blind

Finansman: Herhangi fon veya maddi destek kullanılmamıştır.

Çıkar Çatışması: Herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Bağımsız, çift-kör hakemlik.

Atf - Cite: Umanç, Fırat. İlhanlı Devleti'nde Yahudilerin Durumu (1256-1335). *History Studies* 17, no. 4 (2025): 1031-1053.

Giriş

Yahudiler, İran'ın kadim topluluklarından biri olup, MÖ VIII. yüzyıla uzanan geçmişleriyle bölgede köklü tarihî ve kültürel bağlara sahipti. Onların İran'a ilk girişleri Asur İmparatorluğu dönemine dayanmaktadır. Daha sonra Persler (Ahâmenişler), Bâbillileri bozguna uğrattıktan sonra Filistin'e yerleşti, MÖ 538 yılında Pers Kralı II. Koreş (MÖ 559–530), sürgündeki Yahudilerin Yahuda'ya dönmelerine ve orada yeniden teşkilatlanmalarına izin verdi.¹ Bu dönemde bir grup Yahudi'nin İran'a gelmesiyle Filistin Yahudiliği geriledi ve buna karşılık Irak merkezli Bâbil Yahudiliği yükselişe geçti.² Bâbil'den göç eden Yahudiler, İsfahân'da "Çî" adında bir şehir inşâ ettiler. Bu şehir, zamanla "Yahûdiye" ismiyle şöhret kazandı.³

Sâsânîler (226-651)'in hâkimiyetindeki bazı çalkantılara rağmen Yahudiler, sahip oldukları dinî-siyasî serbestlik ve buna paralel gelişen yüksek ilmî seviye sayesinde uzun süre dinî-entelektüel bir halk olarak tanındılar.⁴ Perslerden Sâsânîlerin son dönemine kadar göreceli bir özgürlük ve dinî hoşgörü ortamında bulunan Yahudiler,⁵ İran'ın muhtelif dinî sahnesinin aktif bir parçası olarak Sâsânî sosyal yapısında ekümenik dengenin önemli bir bileşeni hâline geldiler. Ancak bu denge, İslâm fetihlerinin ardından değişmeye başladı ve Müslüman olmayanlara tamamen bir dizi yeni kural uygulandı. Nitekim Abbâsîler (750-1258), fethettikleri ülkelerin gayrimüslim sakinlerini *cizye*⁶ vergisine tâbi tutular.⁷ Yine gayrimüslimlerin Müslümanlardan ayırt edilmesi için *giyâr*⁸ alametiyle aşikâr hâle getirdiler.⁹ Bu uygulamalar, bazı Yahudilerin İslâm'a geçmesinde etkili oldu.¹⁰ Büyük Selçuklu ve Hârezmşâhlar zamanında da İran'da bir Yahudi varlığı söz konusuydu. Tarihî süreçte İran'da yaşayan Yahudilerin ikamet ettiği başlıca şehirleri İsfahân, Tebrîz, Merâğa, Şîrâz, Bağdâd, Hemedân, Gîlân, Âmul, Yezd, Kâşân, Merv ve Herât şeklinde sıralamak mümkündür.¹¹

Moğolların Yakındoğu istilâ harekâtı, 625/1228 yılında Celâlu'd-dîn Hârezmşâh'ın ortadan kaldırılması ve bunun neticesinde Hârezmşâhlar devletinin son bulmasıyla hız kazandı. Moğollar, kendi hâkimiyetlerini tanıyan Fârs Atabegliği'nin idaresindeki Güney İran

¹ Ephraim Stern, "The Persian Empire and the Political and Social History of Palestine in the Persian Period", *The Cambridge History of Judaism*, Editor W. D. Davies and Louis Finkelstein (Cambridge: Cambridge University Press, 1984), 1: 70; L. de Blois and R. J. van der Spek, *An Introduction to the Ancient World*. (New York: Routledge, 2008), 42.

² Salime Leyla Gürkan, "Yahudilik", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 43: 190-192.

³ İbnü'l-Fakîh, *Kitâbu'l-Buldân*. Farsçaya Çeviren Muhammed Rızâ Hakîmî, (Tahran: Bünyâd-i Ferheng-i İrân, 1379/2000), 97; Lutfullâh Hunerfar, *İsfahân*. (Tahran: İntişârât-i 'ilmî-yi Ferhengî, 1386/2007), 94.

⁴ Gürkan, "Yahudilik", 43: 190-192. İran'dan zaman zaman Yahudi göçleri de olmuştur. Nitekim Sâsânîler devrindeki Yahudilerden bazıları Çin'e göç etmiştir (bkz. Habîb Levîy, *Târîh-i Yahûd-i İrân*. (Tahran: 1339/1960), 3: 77).

⁵ Mehrdad Amanat, *Jewish Identities in Iran*. (London: I.B.Tauris, 2011), 18.

⁶ İslâm devletlerindeki gayrimüslim tebaanın (*zimmî*) erkeklerinden alınan baş vergisi. Bkz. Mehmet Erkal, "Cizye", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 8: 42-45.

⁷ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988), 1: 31.

⁸ İslâm coğrafyasında yaşayan gayrimüslimlerin, kimlik ayrımını sağlamak amacıyla taşımak zorunda bırakıldıkları ve Müslümanlarca kâfirlik alameti sayılan kıyafet veya işaretlerdir. Bkz. M. Perlmann, "Ghiyâr", *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition (Leiden: E.J. Brill, 1991), 2: 1075-1076; Ahmet Saim Kılavuz, "Giyâr", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 14: 59.

⁹ Kılavuz, "Giyâr", 14: 59. Abbâsîler ve Fâtımîler dönemindeki Yahudiler hakkında bkz. Nuh Arslantaş, "Abbâsîler ve Fâtımîler Döneminde Yahudiler (132-656/750-1258)" (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2007).

¹⁰ Eliz Sanasarian, "Babi-bahais, Christians, and Jews in Ira", *Iranian Studies* 31, no. 3-4 (1998): 624.

¹¹ Bkz. Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın İslam Dünyası Gözlemleri: Tudela'lı Benjamin ve Ratisbon'lu Petachia. Çeviren Nuh Arslantaş, (İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2009), 94-107; Michael Shterenshis, *Tamerlane and the Jews*. (New York: Routledge, 2002), 59-65.

haricinde, neredeyse İran'ın tamamını yağmalayıp pek çok insanı katlettiler.¹² İran'da yaşayan bir halk olarak Yahudiler de diğer etnik gruplar gibi Moğolların bu istilâ harekâtından pek çok zarar gördü.¹³ Dolayısıyla Yahudilerin zaman zaman Moğol istilâ harekâtına karşılık verdikleri görülmektedir. Meselâ Cengiz Han devrinde Herât'a yapılan ikinci sefer sırasında büyük bir servete ve önder kişiliğe sahip Yahudi asıllı Hâce Fâhrü'd-dîn 'Abdu'r-Rahmân-i 'İbrânî topladığı askerlerle Moğollara karşı birkaç gün mücadele etse de yenilgiye uğramış ve nihayetinde öldürülmüştü.¹⁴ Bu dönemde İran'da yaşayan Müslümanların büyük çoğunluğunu Sünnîler oluşturmaktaydı. Şi'îliğin çeşitli kollarından gruplar da mevcuttu. Yine bölgede Nastûrî, Süryânî ve Fransiken gibi muhtelif Hristiyan zümreleri de bulunmaktaydı.¹⁵ Ancak bu Hristiyan gruplarından sayıca fazla olanı Nastûrîler idi.¹⁶ Bununla birlikte aynı coğrafyada Yahudiler ve Budistler de yaşamaktaydı.

İran merkezli kurulu Irâk-ı Acem, Kafkasya, Afganistan ve Anadolu gibi geniş bir coğrafyayı hâkimiyetine alan İlhanlı Devleti'nin egemenliğinde yaşayan zümrelerden biri olan Yahudiler, gayrimüslim İlhanlı hükümdarları dönemlerinde dinî, sosyal ve ekonomik özgürlüklere sahiptiler. Ancak Müslüman İlhanlı hükümdarları, Yahudilere bu özgürlüğü tanımadılar ve onların bu serbestliklerini kısıtlayacak birtakım uygulamalara gittiler. Dolayısıyla bu çalışma, Yahudilerin İlhanlı devlet idaresindeki konumunu ve İlhanlı hükümdarlarının Yahudilere yönelik tutum ve davranışlarını, dönemin ana kaynakları ve günümüz modern araştırmaları doğrultusunda detaylı bir perspektifle incelemektedir.

1. İlhanlılarda Yahudilerin Devlet İdaresindeki Konumu

Hülegü (1256-1265) tarafından 654/1256 yılında Merâğa'da kurulan İlhanlı Devleti, İran merkezli bir coğrafyada tesis edildiği için idaresinde devlet tecrübesine sahip çok güçlü Fârs asıllı devlet adamlarından istifade edildi. Bunların başında, Hülegü'nün İsmâ'îlîler ile mücadele ettiği sırada Alamût Kalesi'nde bulunan Nâsiru'd-dîn-i Tûsî gelmektedir. Ruknu'd-dîn Hurşâh adamları ile birlikte Hülegü'nün huzuruna geldiğinde Şi'î âlim Tûsî'yi de yanında getirmişti. Tûsî'den oldukça etkilenen Hülegü, onu yanına aldı.¹⁷ Bu durum Fârs kökenli önemli şahısların İlhanlı devlet idaresiyle görevlendirilmesine vesile oldu. Tûsî ile başlayan bu yönelimin en önemli örneği 'Alâ'u'd-dîn 'Atâ-Melik Cuveynî (ö. 681/1283) ve ailesidir. Buna başka isimler de dâhil edilebilir. Lakin zamanla bu durumdan kaynaklı hiyerarşiye bağlı problemler vuku buldu. Hâliyle İranlı bürokratların devlet kadrolarından uzaklaştırılması

¹² V. V. Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*. Hazırlayan H. Dursun Yıldız, (İstanbul: Kronik Kitap, 2017), 407-455; 'A. Destgîb, *Hucûm-i ordû-yi Mogûl be-İrân*. (Tahran: 'İlim, 1367/1988), 190-205; İbrâhîm Teymûrî, *İmparâtûrî-yi Mogûl ve İrân: Dovrân-i fermân-revâ'î-yi Cengîz Hân ve câneshmân-i û*. (Tahran: 1377/1999), 142-276; H. Ahmet Özdemir, *Moğol İstilâsı: Cengiz ve Hülâgû Dönemleri*. (İstanbul: İz Yayıncılık, 2011), 145-178.

¹³ Habîb Levîy, *Târîh-i Yahûd-i İrân*, 3: 69.

¹⁴ Cuzcânî, *Tabâkât-i Nâsirî*. Neşreden 'Abdu'l-Hayy Habîbî, (Tahran: İntişârât-i Esâtîr, 1389/2010), 2: 128. Moğollar ile Yahudiler arasındaki münasebetin zaman zaman olumlu yönde geliştiği görülmektedir. Yahudilerin Moğollara silah tedarik ettiği yönündeki kayıt da bu durumu desteklemektedir (bkz. Matthaëus Parisiensis, *Chronica Maiora*. Editor Henry Richards Luard, (London: Longman, 1877), 4:131-133).

¹⁵ Mehdi Kebki, "Mesîhiyyet der-'asr-i İlhânî", *Dîn u mezheb der-'ahd-i İlhânî*, Editor Mes'ûd Feryâmenîş (Tahran: 1396/2017), 81.

¹⁶ A. Bausani, "Religion under the Mongols", *The Cambridge History of Iran, V, The Saljuq and Mongol Periods*, Editor J. A. Boyle (Cambridge: Cambridge University Press, 1968), 541; Mehdi Kebki, "Mesîhiyyet der-'asr-i İlhânî", 81.

¹⁷ Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'u't-tevârîh, kısmet-i İsmâ'îliyân ve Nizâriyân ve Dâ'iyân ve Refikân*. Neşreden Muhammed Takî Dânişpejûh ve Muhammed Müderrişî, (Tahran: İntişârât-i 'İlmî ve Ferhengî, 1393/2014), 153; Mar'aşî, *Târîh-i Tâberistân u Rûyân u Mâzenderân*. Neşreden 'Abbâs Şâyân, (Tahran: İntişârât-i Esâtîr, 1395/2016), 59-60.

politikasına gidildi.¹⁸ Abaka (1265-1282)'nin ardından İlhanlı tahtına geçen kardeşi Ahmed Teküder (1282-1284)'in kısa süreli hükümdarlığının sonrasında, Argun Han (1284-1291) iktidarı ele geçirdi. Aynı yıl (683/1284), Sâhib-dîvân Şemseddin Cüveynî önce görevinden alındı, ardından Abaka Han'ı zehirlemekle itham edilerek idam edildi.¹⁹ İranlı devlet adamlarının idaredeki sayıları oldukça azaldı ve onların yerini Moğol asıllı simalar aldı. Bunlardan biri olan Celayır boyuna mensup Emîr Buka, aldığı büyük yetkilerle öyle güçlendi ki *al-tamgası* (kırmızı mühür) olmadan hiçbir hükmü kabul etmiyordu.²⁰ Dolayısıyla bir tehdit olarak görülmeye başlandı ve kötü idaresiyle de dikkatleri üzerine çekti. Velhasıl Argun, Emîr Buka'yı 688/1289 yılında katlederek bu tehlikeyi bertaraf etti.²¹ Devlet idaresinde meydana gelen boşlukları, İran'daki Yahudileri önemli mevkilere atayarak doldurmaya çalışan Argun, Yahudilerin siyasî anlamda nüfuzlanmalarında etkili oldu.²²

1.1. Yahudi Vezîr Sa'du'd-devle'nin Devlet İdaresindeki Faaliyetleri

İlhanlı devlet idaresinde vezîrlük gibi önemli bir mevkiye yükselen ilk Yahudi şahıs Sa'du'd-devle idi. Bağdâd'da tıp ilmiyle ilgilenerek kısa sürede "Yahudi tabip" unvanıyla şöhret kazandı. Tabipliğin yanında, idarî anlamda da kendisini son derece geliştiren Sa'du'd-devle, 683/1284 yılında divan üyesi olarak tayin edildi ve rakiplerinin dikkatini üzerine çekti. Onu, Bağdâd'dan uzaklaştırmak isteyen rakipleri, Tebrîz'de Argun'un hizmetine girmesinde etkili oldular.²³ Burada Emîr Ordu Kiya ile iyi bir dostluk sağlayan Sa'du'd-devle, görevi icabı sık sık münasebetler kurduğu Argun'un güvenini kazanmayı başardı. Farsça ve Arapçanın yanında Türkçe ve Moğolca dillerine de vakıf olan Sa'du'd-devle,²⁴ Argun ile münasebetini daha da derinleştirdi. Bağdâd vergisinden 500 tümen kadarının hazineye aktarılmadığını ilhana bildirerek yolsuzluk yapıldığı konusunda şikâyette bulundu.²⁵ Böylece 688/1288 yılında Ordu Kiya ile birlikte geniş yetkilerle Bağdâd'a gönderildiler. Burada malî işleri tanzim ettikten sonra, Argun'un kampına geri döndüler.²⁶ Ordu Kiya ve Sa'du'd-devle'nin bu başarısı Argun'u son derece memnun etti. Dolayısıyla Argun, Ordu Kiya'yı Bağdâd valiliğine tayin

¹⁸ İlhan Erdem, "Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılar'da Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğu'ya Etkileri", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 20, no. 31 (2000): 9, 18.

¹⁹ Hamdullâh Mustevfî, *Târîh-i güzîde*. Neşreden 'Abdu'l-Huseyn Nevâ'î, (Tahran: 1364/1985), 596; Türkçe Çeviri Mürsel Öztürk, *Târîh-i güzîde*. (Ankara: TTK Yayınları, 2018), 482; 'Abbâs İkbâl, *Târîh-i Mogûl*. (Tahran: İntişârât-i Sepehrâdap, 1389/2010), 247.

²⁰ Vassâf, *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf)*. Yayınlayan Muhammed Mehdî İsfahânî, (Tahran: 1338/1959), 229; Abû'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*. Çeviren Ömer Rıza Doğrul, (Ankara: TTK Yayınları, 1999), 2: 621-622.

²¹ Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'u't-tevârîh*. Neşreden Muhammed Rûşen ve Mustafâ Müsevî, (Tahran: Neşr-i Alborz, 1373/1994), 2: 1167-1171; Vassâf, *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr*, 232-233; Benâketî, *Târîh-i Benâketî (Ravzat ulî'l-elbâb fi ma'rifeti't-tevârîh ve'l-ensâb)*. Neşreden Ca'fer Şi'âr, (Tahran: İntişârât-i Dânişgâh-i Tehrân, 1378/2000), 444-445; Hamdullâh Mustevfî, *Târîh-i güzîde*, 598; Türkçe Çeviri, 484; Mîrhând, *Ravzatu's-safâ fi sîreti'l-enbiyâ ve'l-mulûk ve'l-hulefâ*, (Tahran: Müessesesi-i Hayyâm ve İntişârât-i Pirûz, 1339/1960), 5: 360; Mustafa Uyar, "Buqa Chingsang: Protagonist of Qubilai Khan's Unsuccessful Coup Attempt Against the Hülegüid Dynasty". *Bulleten* 81, no. 291 (2017), 373-383; Ma'sûme Ma'denken, *Be-yâsâ resîdegân der-'asr-i İlhanî*. (Tahran: Neşriyye-yi Dânişgâhî, 1375/1996), 69-70.

²² Mustafa Uyar, "İlhanlı Devletinde Yahudi Bir Vezir: Sad'düdevle", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 22, no. 33 (2003): 130; Mustafa Aylar, "İlhanlılar Döneminde Bağdâd (1258-1335)" (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2018), 158.

²³ Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'u't-tevârîh*, 2: 1164-1165; Walter J. Fischel, "Azarbaijan in Jewish History", *Proceedings of the American Academy for Jewish Research* 22, (1953): 7.

²⁴ Sa'du'd-devle, Türkçe ve Moğolca dillerini Bağdâd'da öğrenmişti. Bkz. Vassâf, *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr*, 226.

²⁵ Mîrhând, *Ravzatu's-safâ*, 5: 357; Şîrin Beyânî, *Dîn u devlet der-İrân-i 'ahd-i Mogûl*. (Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, 1389/2010), 2: 422; Ankhbayar Danuu, "İlhanlı Devleti'nde Vezâret" (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2016), 188; Aylar, "İlhanlılar Döneminde Bağdâd (1258-1335)", 159.

²⁶ Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'u't-tevârîh*, 2: 1164-1166; Mîrhând, *Ravzatu's-safâ*, 5: 357.

etti ve Sa'du'd-devle'yi ise malî işlerin sorumlusu (*müşrif*) olarak atadı.²⁷ Bağdâd'a yaptığı ikinci başarılı seyahatinin ardından Sa'du'd-devle, Argun tarafından 688/1289 yılında vezîrlük makamına getirildi.²⁸

Sa'du'd-devle, göreve başlar başlamaz rakiplerini ve Müslümanları idarî mevkilerden tasfiye etti²⁹ ve onların yerine güvendiği kimseleri, bilhassa da Yahudi akrabalarını tayin etti. Bu çerçevede kardeşi Fahu'd-devle, Muhezzibu'd-devle ve Cemâlu'd-dîn-i Destcerdân'ı Bağdâd'a, küçük kardeşi Emînu'd-devle'yi Diyarbekir'e atadı. Tebrîz idaresiyle amcasının oğlu tabip Muhezzibu'd-devle'yi, Fârs idaresiyle de münecim Muntecubu'd-devle'nin oğlu Şemsu'd-devle'yi görevlendirdi.³⁰ Azerbaycan'a kendisine yakın gördüğü kötü ahlaklı Yahudi Labîd b. Ebî Rabîa'yı atadı.³¹ Ayrıca Sa'du'd-devle'nin telkinleri neticesinde Argun, Müslümanların kesinlikle kâtipliğe tayin edilmemesini, bu işle yalnızca Yahudi ve Hristiyanların görevlendirilmesini buyurdu.³² Güçlü bir Yahudi etnik aidiyet şuuruna sahip olduğu anlaşılan Sa'du'd-devle³³ sayesinde, Yahudilerin oldukça nüfûzlandıkları kaydedilmektedir. Abû'l-Farac'ın; "Allah bu adam vasıtasıyla necat kapılarını açmış, İbranîlerin ahfadını, son günlerinde şerefli bir mevkie yükseltmiştir"³⁴ ifadesi de bu durumu doğrulamaktadır.

İki yıl gibi kısa sürede başarılı faaliyetleriyle devletin birçok problemini çözen Sa'du'd-devle, devlet hazinesi için bin tümen (on bin dinar) altın gelir sağladı. Yargıda "Cengiz yasası" yerine İslâm hukukunu esas aldı ve aynı çerçevede yargıyı adalet anlayışıyla inşâ etti. Yaptığı reformlarla zulüm ve soygunculuğu büyük oranda ortadan kaldırdı. Yargının bağımsız hareket edebilmesi için askerî sınıftan şahısların müdahil olmasını yasakladı. Saray ve çevresinin harcamalarında tasarrufa gitti. Bu bağlamda vergilerin zamanında ve tam toplanabilmesi için görevlendirmelerde bulundu.³⁵ Lakin belirtilen bu olumlu özelliklerinin yanında, Yahudi yanlısı tutumundan kaynaklı İslâm ve Müslümanlara karşı nefreti de vardı. Nitekim 687/1288 yılında bir grup Yahudi, Tiflis'ten Bağdâd'a gelip bölge halkını

²⁷ Jonathan Brack, "A Jewish Vizier and his Shî'î Manifesto: Jews, Shî'îs, and the Politicization of Confessional Identities in Mongol-ruled Iraq and Iran (13th to 14th centuries)", *Der Islam* 96, no. 2 (2019): 380.

²⁸ Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'u't-tevârih*, 2: 1173; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, 445-446; Hamdullâh Mustevfi, *Târîh-i guzîde*, 599; Türkçe Çeviri, 484; Hend Gilli-Elewy, *Bagdad nach dem Sturz des Kalifats: die Geschichte einer Provinz unter ilhânischer Herrschaft (656-735/1258-1335)*. (Berlin: Schwarz, 2000), 86; Tariq al-Jamil, "Cooperation and Contestation in Medieval Baghdad (656/1258-786/1384): relationships between Shî'î and Sunnî scholars in the Madînat al-Salâm" (Doktora Tezi, Princeton University, 2004), 54-55.

²⁹ Meselâ Vezîr Sa'du'd-devle, kendisine rakip olarak gördüğü Hâce Fahu'd-dîn-i Mustevfi'yi 689/1290 yılında Van hududunda öldürmüştü. Bkz. Aksarâyî, *Musâmeretu'l-ahbâr ve musâyeretu'l-ahyâr*. Neşreden Osman Turan, (Ankara: TTK Yayınları, 1999), 156-157.

³⁰ Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'u't-tevârih*, 2: 1175; Vassâf, *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr*, 237; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, 446; Hândmîr, *Habîbu's-siyer*. Neşreden Muhammed Debîr Siyâkî, (Tahran: Hayyâm, 1380/2001), 3: 131; Şîrîn Beyânî, *Dîn u devlet der-İrân-i 'ahd-i Mogûl*, 2: 423; Fischel, "Azarbaijan in Jewish History", 7-8; al-Jamil, "Cooperation and Contestation in Medieval Baghdad (656/1258-786/1384)", 55; Gilli-Elewy, *Bagdad nach dem Sturz des Kalifats: die Geschichte einer Provinz unter ilhânischer Herrschaft (656-735/1258-1335)*, 87.

³¹ Vassâf, *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr*, 237; Hândmîr, *Destûru'l-vuzerâ'*, Neşreden Sa'îd Nefîsî, (Tahran: İkbâl, 1355/1976), 299; Fischel, "Azarbaijan in Jewish History", 8.

³² Abû'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, 2: 630. İlhanlı müellifi Vassâf, Sa'du'd-devle'nin Argun üzerindeki güçlü etkisine dikkat çekerek, onun huzurunda ayaklarını uzatacak kadar rahat bir tavır sergileyebildiğini ifade etmektedir. Hatta, bu duruma bizzat şahit olan Emîr Togan'ın, Sa'du'd-devle'yi saygısızlık yapmaması konusunda uyardığını kaydetmektedir (bkz. *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr*, 239).

³³ Bkz. Uyar, "İlhanlı Devletinde Yahudi Bir Vezir: Sad'düddeve", 134-135.

³⁴ Abû'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, 2: 637.

³⁵ Fischel, "Azarbaijan in Jewish History", 8; René Grousset, *Bozkır İmparatorluğu: Attila-Cengiz Han-Timur*. Çeviren Reşat Uzmen, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1980), 353-354; Gilli-Elewy, *Bagdad nach dem Sturz des Kalifats: die Geschichte einer Provinz unter ilhânischer Herrschaft (656-735/1258-1335)*, 88; Uyar, "İlhanlı Devletinde Yahudi Bir Vezir: Sad'düddeve", 135.

yağmalamalarına rağmen³⁶ buna kayıtsız kaldı. Bu nefretini Argun'a da aşılıyarak hükümdarın Kabe'yi puthâneye dönüştürme konusunda karar almasında etkili oldu. İlhan, Yahudilere mektup gönderse de bu çabaları somut bir harekâta dönüşmedi.³⁷ Yahudi baskısını sonlandırmak isteyen Müslümanlar Musul'daki Yahudi emirlere bir suikast düzenlese de bu girişimleri başarısızlıkla sonuçlandı.³⁸

Şüphesiz Sa'du'd-devle'nin elinde bulundurduğu güç bölgedeki Yahudileri mutlu ediyordu. Ancak Yahudi birinin vezîrlik gibi yüksek bir makamda bulunması, çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu bir ülkede kabul edilebilir bir durum değildi. Bu mesele Moğollar için ise bir sorun teşkil etmiyordu. Zira onlar için asıl olan gayretli hizmet ve itaat idi. Fakat Argun'un Sa'du'd-devle'ye duyduğu sınırsız güvenden dolayı kendilerinin göz ardı edildiğini düşünen Emîr Toğaçar gibi bazı Moğol emîrleri, vezîre düşman olmuşlardı. Argun'un ani hastalığını fırsat bilen bu hasımları, ilhanın hastalığının nedenini Sa'du'd-devle ile ilişkilendirdiler.³⁹ Sa'du'd-devle, kendi hayatının Argun'un istikbaline bağlı olduğunu biliyordu. Dolayısıyla halkın gönlünü almak üzere birçok hayır faaliyetinde bulundu.⁴⁰ Yine de bütün bunlar fayda sağlamadı ve Emîr Toğaçar tarafından 690/1291 yılında düzenlenen bir ziyafette Sa'du'd-devle taraftarlarının birçoğu katledildi. Ertesi gün ise Sa'du'd-devle'nin başı vuruldu.⁴¹

Sa'du'd-devle'nin katlinden sonra farklı etnik kökenlerden Türk, Kürt ve Arap Müslümanlar başta olmak üzere Moğolların, İlhanlı egemenliğinde bulunan Yahudilere karşı ortak bir harekâta giriştikleri anlaşılmaktadır.⁴² Kaynaklarda Sa'du'd-devle'nin öldürülmesinin ardından bölgedeki insanların Yahudileri yağmalayıp katlettikleri nakledilmektedir.⁴³ Vassâf, Bağdâd'daki Yahudi mahallesinde 100 kişiden fazla Yahudi'nin öldürüldüğünü, ancak Şîrâz'da Şemsu'd-devle'nin adaletli idareciliğinden dolayı kendisine ve burada yaşayan Yahudilere dokunulmadığını ve hatta Geyhatu (1291-1295) tarafından Şemsu'd-devle'nin görev süresinin bir yıl kadar uzatıldığını kaydetmektedir.⁴⁴ Şemsu'd-devle dışında Sa'du'd-devle'nin bütün akrabaları ortadan kaldırıldı. Bağdâd yöneticisi Fahu'd-devle yakalanarak öldürüldü. Irak yönetiminden sorumlu Muhezzibu'd-devle, Vasi'te ele geçirildi ve çengellere takılıp sürüklenmek suretiyle katledildi. Bu iki Irak yöneticisi, Cemâlu'd-dîn-i Destcerdânî tarafından yok edilmişlerdi. Sa'du'd-devle'nin bertaraf edilmesinin ardından Irak yönetimi geçici bir süreyle Cemâlu'd-dîn'in eline geçmişti. Fakat kışkırtmalar sonucunda o da canından oldu. Sa'du'd-devle'nin Musul'daki kardeşi Emînu'd-devle de diğer kardeşi Fahu'd-devle ile aynı kaderi paylaştı.⁴⁵ Ayrıca onların zahire ambarları yağmalandı ve bütün malları gasp edildi. Abû'l-Farac'ın "Yahudilere karşı duyulan bu öfkeyi ve

³⁶ Şîrîn Beyânî, *Dîn u devlet der-İrân-i 'ahd-i Mogûl*, 2: 424; Aylar, "İlhanlılar Döneminde Bağdad (1258-1335)", 229.

³⁷ Vassâf, *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr*, 242; Hândmîr, *Habîbu's-siyer*, 3: 132; 'Abbâs İkbâl, *Târîh-i Mogûl*, 256.

³⁸ Abû'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, 2: 635.

³⁹ Hândmîr, *Hulâsatu'l-ahbâr fi beyâni ahvâl-i âhyâr*. Neşreden Mîr Hâşim Muhaddis, (Tahran: Merkez-i Dâ'iretu'l-Ma'ârif-i Bozorg-i İslâmî, 1399/2020), 817; Fischel, "Azarbaijan in Jewish History", 9-10.

⁴⁰ Vassâf, *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr*, 243; 244; Mîrhând, *Ravzatu's-safâ*, 5: 361-362; Hândmîr, *Hulâsatu'l-ahbâr fi beyâni ahvâl-i âhyâr*, 817; Şîrîn Beyânî, *Dîn u devlet der-İrân-i 'ahd-i Mogûl*, 2: 422.

⁴¹ Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Câmî'u't-tevârih*, 2: 1181; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, 446; Abû'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, 2: 637; Hândmîr, *Destûru'l-vuzerâ'*, 304.

⁴² Moshe Gil, *Jews in Islamic Countries in the Middle Ages*. Trans. David Strassler, (Leiden-Boston: Brill, 2004), 433.

⁴³ Abû'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, 2: 637-638; al-Jamil, "Cooperation and Contestation in Medieval Baghdad (656/1258-786/1384)", 55; Şîrîn Beyânî, *Dîn u devlet der-İrân-i 'ahd-i Mogûl*, 2: 426.

⁴⁴ Vassâf, *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr*, 246-247. Ayrıca bkz. Habîb Levîy, *Târîh-i Yahûd-i İrân*, 3: 91-92.

⁴⁵ Uyar, "İlhanlı Devletinde Yahudi Bir Vezir: Sad'düdevle", 140.

onların çektiği ızdırabı ne dillerle ifade etmek kabildir, ne de kalemlerle yazıp tespit etmek"⁴⁶ tarzındaki kaydı Yahudilere yönelik zulmü ortaya koymasından dikkate değerdir.

1.2. Yahudi Asıllı Reşîdu'd-dîn Fazlullâh ve Ailesinin Devlet İdaresindeki Faaliyetleri

İlhanlı Devleti'nde Sa'du'd-devle'nin ardından vezîrlük gibi önemli bir mevkiye yükselen başka bir Yahudi şahıs Hâce Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî idi. Dedesi Muvaffaku'd-devle-yi Hemedânî, İsmâ'îlî kalelerinde yaşıyordu. Moğolların bu kaleleri ele geçirmesinin ardından onların hizmetine girdi ve kısa sürede şöhret kazandı.⁴⁷ Bu şöhret, kendisinden sonra ailesinin İlhanlı devlet idaresinde önemli görevlere getirilmesinde etkili oldu. Kaynaklarda yirminin üzerinde çocuğunun adı geçen Reşîdu'd-dîn'in oğullarından Hâce İbrâhîm, Sultan Ölceytü (1304-1316)'nün şerbetdârlığını, Gıyâsu'd-dîn Muhammed⁴⁸ 1327-1335 yılları arasında Ebû Sa'îd Han (1317-1335)'in vezîrlüğünü yaptı. Yine oğullarından Şeyhî, Satı Beg Hatun'un, Mahmûd ise Muzafferîler'in vezîrlüğünü yürüttü. Emîr 'Alî ise Bağdâd valiliğiyle meşgul oldu. Yahudi asıllı olup ihtida ederek İslâm'a geçen bu aile, buldukları yüksek makamlar dolayısıyla idarî işlerle birlikte bilim, sanat, tıp, tarih ve mimariye büyük bir katkı sağladılar ve arkalarında önemli eserler bıraktılar.

Babası tabip olduğu için iyi bir tıp eğitimi aldığı anlaşılan Reşîdu'd-dîn, Abaka Han zamanında tabip olarak İlhanlı hizmetinde çalışmaya başladı ve Argun devrinde konumunu güçlendirdi. Büyük ihtimalle otuzlu yaşlarda İslâm'a geçen Reşîdu'd-dîn, Sünnî mezhebinin Şâfiî kolundandı.⁴⁹ Geyhatu zamanında da tabip olarak hizmetini sürdürdü. Gazan (1295-1304) döneminde Sa'du'd-dîn-i Sâvecî ile birlikte vezîrlük makamına getirildi. Bu iki şahsın çifte vezîrlük görevleri Sultan Ölceytü devrinden, 711/1312 yılına kadar devam etti. Ancak bu tarihte aralarında çıkan bir anlaşmazlık neticesinde Sâvecî katledildi. Ardından Sâvecî yerine tayin edilen Tâcu'd-dîn 'Alî Şâh-i Gîlânî ile Reşîdu'd-dîn'in arası açıldı. Ebû Sa'îd Han dönemine kadar vezîrlük görevini sürdüren Reşîdu'd-dîn, 'Alî Şâh'ın Emîr Çoban ve çevresindeki nüfûzlu grupları kendisine karşı kıskırtması neticesinde 717/1317 yılında görevinden azledildi. Akabinde Sultan Ölceytü'yü zehirlemekle itham edilerek yargılandı ve 718/1318 yılında başı vuruldu. Kellesi şehirlerde gezdirilerek malları müsadere edildi.⁵⁰

⁴⁶ Abû'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, 2: 637.

⁴⁷ Hâşim Receb-zâde, *Hâce Reşîdu'd-dîn Fazlullâh*. (Tahran: Defter-i Pejûheşhâ-yi Ferhengî, 1392/2013), 19.

⁴⁸ Hakkında bkz. Firdevs Özen, "İlhanlı Devleti'nin Son Veziri: Hoca Gıyâseddîn Muhammed Reşîdî ve Dönemi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 61, (2024): 65-82.

⁴⁹ Reşîdu'd-dîn büyük bir ihtimalle Gazan ve Ölceytü'nün İslâm'a geçtiği dönemde Müslüman olmuştu. Bkz. Hâşim Receb-zâde. *Âyîn-i kişverdârî der-'ahd-i vezâret-i Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî*. (Tahran: 2535/1976), 73; Behzâd Kâsımî ve Renâ Kâsımî, "Vaz'iyet-i siyâsî - ictimâ'î-yi Yahûdiyân-i İrân der-dovre-yi İlhanân", *Târîh Pejûhî* 59, (1393/2014): 17.

⁵⁰ Hayatı ve eserleri hakkında birçok çalışma yapılmıştır. Bunlardan bazıları için bkz. M. Şemseddin Günaltay, "Türk Tarihinin Ana Kaynaklarından Camiü'ttevarih ve Fazlullah Reşîdüddin", *Bellekten* 1, no. 1 (1937): 165-179; Zeki Velidi Togan, "The Composition of the History of the Mongols by Rashîd al-Dîn", *CAJ* 7, no. 1 (1962): 60-72; Karl Jahn, "Cihan Tarihçisi Olarak Reşîdüddin", *İTED* 3, no. 3-4 (1966): 227-236; 'Abbâs Zeryâb-i Hoyî, "Se nokta derbâre-yi Reşîdu'd-dîn Fazlullâh", *Mecmû'a-yi hitâbehâ-yi tahkîkî derbâre-yi Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî*, (Tahran: 1350/1971), 123-135; Muhammed-i Kazvînî, "Derbâre-yi Reşîdu'd-dîn Fazlullâh", *Makâlât-i 'Allâme-yi Kazvînî*, Yayınlayan 'Abdu'l-Kerîm Corbezedâr (Tahran: 1363/1984), 3: 750-759; D. Morgan, "Rashid al-Din Tabib", *EP*, (1995), 8: 443; Hâdî Hâşimiyân, *Kitâbşinâsî-yi Rab'-i Reşîdî ve Reşîdu'd-dîn Fazlullâh*. (Tebriz: 1384/2005); Osman G. Özgüdenli, "Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 35: 19-21; Hâşim Receb-zâde, *Hâce Reşîdu'd-dîn Fazlullâh*. (Tahran: Defter-i Pejûheşhâ-yi Ferhengî, 1392/2013).

İlhanlı Devleti'nin önemli bir vezîri olan Reşîdu'd-dîn tıp, mimari, tefsir, ziraat ve en önemlisi tarih yazıcılığı alanında önemli başarılar elde etti. Tarih kitapları haricinde dinî ve bilimsel tartışmaları içeren birçok başka eser de kaleme aldı. İmar konusunda da aynı başarıyı gösteren Reşîdu'd-dîn, Tebrîz surları içerisindeki Veliyânkûh mevkiinde Rab'-i Reşîdî adında muhteşem bir mahalle⁵¹ ve yine Sultâniyye'de 1305 yılında bin hanelik son derece güzel bir mahalle inşâ ettirdi.⁵² Hayır ve hasenata olan düşkünlüğüyle tanınan Reşîdu'd-dîn, âlim ve sanatkârları koruyup, onları İlhanlı sultanlarına takdim ederek önemli makamlara gelmelerinde etkili oldu. Ayrıca İslâm adına büyük hizmetlerde bulundu. Pek çok vakıf kurdu ve birçok Yahudi'nin İslâm'a geçmesini sağladı. Hatta bazı Yahudilerin Müslümanlığını ispatlamak için onları teste dahi tâbi tuttu.⁵³ Lakin bütün bunlara rağmen, rakipleri tarafından "Yahudi vezîr" olarak tanımlandı ve bu durum onun katlinden çok sonra bile değişmedi. Öyle ki Timur'un oğlu Mirânşâh, Reşîdu'd-dîn'in Rab'-i Reşîdî'deki kabrini açtırarak kemiklerini Yahudi mezarlığına naklettirdi.⁵⁴

2. Gayrimüslim İlhanlı Hükümdarları ve Yahudiler

Hülegü 654/1256 yılında Alamût'u ele geçirerek İsmâ'îlî hâkimiyetine,⁵⁵ ardından da 656/1258 yılında Bağdâd merkezli Abbâsî hilâfetine son verdi.⁵⁶ Burada varlıkları İslâm öncesine uzanan,⁵⁷ Abbâsîlere cizye ödemekle mükellef 36.000 Yahudi ve 16 sinagog bulunmaktaydı.⁵⁸ Şehri adeta yerle bir eden Moğollar, daha sonra medrese ve cami gibi yapılar inşâ etseler de⁵⁹ Bağdâd İslâm dünyasının merkezi olmaktan çıkarak siyasî, kültürel ve iktisadî önemini yitirdi. Buradaki Yahudiler, İlhanlı Devleti'nin başkenti Merâğa başta olmak üzere, İran'ın çeşitli şehirlerine dağıldılar.⁶⁰ Bilhassa gayrimüslim İlhanlı hükümdarlarının ataları gibi herhangi bir topluluğu "inançlı" ya da "inançsız" usulde ayırmamaları, Yahudilerin Merâğa ve Tebrîz civarlarında yoğunlaşmasında etkili oldu.⁶¹ Bununla birlikte, Hülegü ve Abaka'nın İslâm

⁵¹ Rab'-i Reşîdî hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Osman G. Özgüdenli, "Bir İlhanlı Şehir Modeli: Rab'-i Reşîdî'de Meslekler, Görevliler ve Ücretler", *Osmanlı Öncesi ile Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri I*, (İstanbul: Globus Dünya Basımevi, 2003), 105-126; Muhammed 'Alî Kaynejâd ve Azita Belali Oskui, *Bâzâfrîni-yi Rab'-i Reşîdî ber-esâs-i mutûn-i târîhî*. (Tahran: Tercûme ve Neşr-i Âsâr-i Hunerî, 1390/2011).

⁵² Huseyn Sultânzâde, *Târîh-i medâris-i İrân: Ez'-ahd-i bâstân tâ-te'sis-i dâru'l-funûn*. (Tahran: İntişârât-i Âgâh, 1364/1985), 164.

⁵³ Henry H. Howorth, *History of the Mongols: From the 9th to the 19th Century, The Mongols of Persia*. (London: 1888), 3: 537-538; Habîb Levy, *Târîh-i Yahûd-i İrân*, 3: 98.

⁵⁴ Günaltay, "Türk Tarihinin Ana Kaynaklarından Camiüttevarih ve Fazlullah Reşidüddin", 178.

⁵⁵ Bkz. Cuveynî, *Târîh-i Cihân-guşâ*. ber-esâs-i nüsha-yi 'Allâme Muhammed-i Kazvînî, be-ihimâm-i Ahmed Hâtemî, (Tahran: 'İlim, 1395/2016), 3: 113-118; Çeviren Mürsel Öztürk, *Tarih-i Cihan-guşa*. (Ankara: TTK Yayınları, 2013), 505-509; Nâsiru'd-dîn-i Tûsî, *Zîc-i İlhânî*. (Paris: Bibliothèque Nationale, Persan 163), 3b; İbnu'l-İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-düvel*. Çeviren Şerafeddin Yaltkaya, (Ankara: TTK Yayınları, 2011), 27-30; Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'u't-tevârih*, 2: 984-992.

⁵⁶ Nâsiru'd-dîn-i Tûsî, *Zîc-i İlhânî*, 3b; Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'u't-tevârih*, 2: 1005-1020; Müverrih Kiragos, *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*. Çeviren Gürsoy Solmaz, (Ankara: Elips, 2009), 76-79.

⁵⁷ Jennifer Rachel Grayson, "Jews in the Political Life of Abbasid Baghdad, 908-1258" (Doktora Tezi, Johns Hopkins University, 2017), 187.

⁵⁸ Gil, *Jews in Islamic Countries in the Middle Ages*, 433, 491-492.

⁵⁹ Alexander D. Goode, "The Exilarchate in the Eastern Caliphate, 637-1258", *The Jewish Quarterly Review* 31, no. 2 (1940): 167.

⁶⁰ Kurulan yeni yerleşim merkezleri, kısa sürede Yahudi göç dalgalarını çekti. Bkz. Fischel, "Azarbaijan in Jewish History", 4.

⁶¹ Fischel, "Azarbaijan in Jewish History", 5. "Tanrı'nun hoşuna gitmek için birer araç olduklarından bütün dinlere eşit olarak saygı gösterilmelidir" (bkz. Curt Alinge, *Moğol Kanunları*. Çeviren C. Üçok, (Ankara: Sevinç Matbaası, 1967), 144). Moğollar her ne kadar dinlere karşı tarafsız bir politika takınmış olsalar da zaman zaman bu anlayışın dışına çıktıkları görülmektedir. Meselâ Mönğke, Müslüman, Hristiyan ve Budist din adamlarını ilave vergi

topraklarında zaman zaman Budist ve Hristiyanların hamiliğini yaptığını da belirtmek gerekir.⁶² Ancak daha önce ifade edildiği gibi, Argun Han atalarının aksine farklı bir yol izledi. Budist ve Yahudi taraftarlığı yaptığı görülen Argun, Yahudi Sa'du'd-devle'yi kendisine vezîr olarak atadı. Eline geçen fırsatı iyi değerlendiren Sa'du'd-devle, devlet kadrolarındaki Müslümanların görevlerine son vermiş ve bunların yerine Yahudileri atamıştı.⁶³ Bu durum İran'daki Yahudilerin, siyasî manada güçlenmelerinde etkili oldu. Fakat Yahudilerin Argun devrinde elde ettikleri bu nüfuzları, hükümdarlığının sonlarına doğru patlak verdi. İlhanın ölümünden hemen sonra Müslümanlar ülkedeki Yahudilere saldırarak mallarını yağmalayıp onları katlettiler.⁶⁴ İslâm'ın kabul edildiği Teküder, Gazan ve ardılları devirlerinde de diğer gayrimüslim zümrelerde olduğu gibi, Yahudiler de yeni dinin getirdiği bazı uygulamalara tâbi kılındı.⁶⁵

3. Müslüman İlhanlı Hükümdarları ve Yahudiler

Ahmed Teküder, çocukluğunda "Nicolaus" adıyla vaftiz edilmiş ve bu dinin terbiyesi üzerine yetiştirilmişti.⁶⁶ Ancak İlhanlı tahtına geçtikten sonra İslâm'ı kabul ederek Ahmed ismini aldı.⁶⁷ Ardından Müslüman bir İlhanlı hükümdarı unvanıyla 681/1282 yılında Memlûklara barış çağrısında bulundu ve İslâm'ı koruyup kolladığını ilettiler.⁶⁸ Moğollar

(mu'an) yükünden muaf tutarken, Yahudi din adamlarını bu muafiyetin dışında tutmuştu (bkz. Cuveynî, *Târîh-i Cihân-guşâ*, 3: 90-91; Türkçe Çeviri, 490-491).

⁶² Abû'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, 2: 637; Aknerli Grigor, *Okçu Milletinin Tarihi*. Çeviren Hrant D. Andreasyan, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2012), 57-59.

⁶³ Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'u't-tevârih*, 2: 1175; Vassâf, *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr*, 237; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, 446; Şîrîn Beyânî, *Dîn u devlet der-İrân-i 'ahd-i Mogûl*, 2: 423-424; Veliyyullah Kahremânî Asl, "Dîn u mezheb der-İrân 'asr-i İlhânî", *Târîh Pejûhî* 32, no. 33 (1386/2007): 49; Sa'îd Vefâyî, "Dîn-i Yehûd der-'ahd-i İlhânî", *Dîn u mezheb der-'ahd-i İlhânî*, Editor Mes'ûd Feryâmenîş (Tahran: 1396/2017), 66-67.

⁶⁴ Abû'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, 2: 637-638; al-Jamil, "Cooperation and Contestation in Medieval Baghdad (656/1258-786/1384)", 55; Şîrîn Beyânî, *Dîn u devlet der-İrân-i 'ahd-i Mogûl*, 2: 426.

⁶⁵ Reşîdu'd-dîn Fazlullâhî, *Târîh-i mubârek-i Gâzânî*. Neşreden Karl Jahn, (Âbâdân: İntişârât-i Porseş, 1388/2009), 85; Hamdullâh Mustevfî, *Târîh-i guzîde*, 602; Türkçe Çeviri, 488; Abû'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, 2: 656-657; 'Abbâs İkbâl, *Târîh-i Mogûl*, 274; Osman G. Özgüdenli, *Moğol İranında Gelenek ve Değişim: Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*. (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2009), 109. el-Ejderî, *Gâzân'ın Yahudilere yönelik tutumunu; "koniş-i hânehâ-yi Yehûdân be-sûht..."* şeklinde aktarmaktadır (bkz. *Gâzân-nâme-yi manzûm (ez-karn-i Heştom-i Hicrî)*. Neşreden Mahmûd Mudebbirî, (Tahran: İntişârât-i Doktor Mahmûd Afşâr, 1381/2002), 115).

⁶⁶ Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*. Latineden Çeviren ve Notlandıran Altay Tayfun Özcan, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2015), 139-140; Thomas W. Arnold, *The Preaching of Islam: A History of the Propagation of the Muslim Faith*. (London: Constable & Company Ltd., 1913), 229; Mustafa Akkuş, *Moğollarda Din ve Siyaset: İlhanlı Hanlarının Dini Kişiliği ve Uygulamaları*. (İstanbul: Çizgi Kitabevi, 2020), 149.

⁶⁷ Ahmed Teküdar'ın İslâm'ı kabulü konusunda bkz. Reuven Amitai-Preiss, "The Conversion of Tegüder Ahmad to Islam", *JSAI* 25, (2001): 15-43; a.mlf., "Sufis and Shamans: Some Remarks on the Islamization of the Mongols in the Ilkhanate", *JESHO* 42, no. 1 (1999): 27-46; Judith Pfeiffer, "Conversion to Islam among the Ilkhans in Muslim Narrative Traditions: The Case of Ahmad Tegüder" (Doktora Tezi, The University of Chicago, 2003), 317-391; a.mlf., "Reflections on a 'Double Rapprochement': Conversion to Islam Among the Mongol Elite During the Early Ilkhanate", *Beyond the Legacy of Genghis Khan*, Editor Linda Komaroff (Leiden: 2006), 369-389; Cüneyt Kanat, "İlhanlı Hükümdarı Teküdar'ın Müslümanlığı Kabulü ve Bunun Memlûk Devleti'ndeki Yankıları", *Türklük Araştırmaları Dergisi* 12, (2002), 233-247; Mustafa Uyar, "İlhanlı Hükümdarlarının İslâm'a Girmesinde Rol Alan Türk Süfileri: İlhan Tegüder ve Gazan Han Devirleri", *Belleten* 76, no. 275 (2012): 7-30; a.mlf., "Moğol Hanlarının Müslümanlaşması", *Cengiz Han ve Mirası*, Editör Cem Korkut ve Mürsel Doğrul (Ankara: 2021), 136-140.

⁶⁸ el-Yûnîni, *Zeylu Mir'âtu'z-zamân*, (Kahire: 1413/1992), 4: 141; Aksarâyî, *Musâmeretu'l-ahbâr*, 136-137; Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, 141. Ayrıca bkz. Pfeiffer, "Conversion to Islam among the Ilkhans in Muslim Narrative Traditions: The Case of Ahmad Tegüder", 204-205; Adel Allouche, "Tegüder'in Kalavun'a Ültimatı", Çeviren Mustafa Uyar, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 46, no. 1 (2006), 245.

arasında İslâm'ı yaymaya çalıştı ve kısmen de olsa başarılı oldu.⁶⁹ Hatta bu durumdan rahatsızlık duyan Argun, Teküder'i Büyük Han Kubilay'a şikâyet etmişti.⁷⁰ Bundan Nastûrî Patriği III. Mar Yahballaha ve yardımcısı Rabban Sauma'yı sorumlu tutan Teküder, onları zindana atsa da Kutuy Hatun'un yoğun çabaları neticesinde kurtulabilmişlerdi.⁷¹ İlhanlı ülkesindeki gayrimüslimlere aynı toleransı göstermeyen Teküder, onları bazı yaptırımlara maruz bıraktı. Nitekim ülkedeki Yahudi ve Hristiyanların Müslümanlardan ayırt edilebilmeleri için *zünmâr*⁷² takmalarını zorunlu hâle getirdi. Yine onları, İslâm devletlerinin gayrimüslim vatandaşlardan oturma hakkı olarak aldıkları *cizye* vergisini ödemekle mükellef kıldı.⁷³ Bunun yanında, Hristiyan ve Yahudi tabiplerine İslâmî hayrat ve vakıflardan para verilmesini yasakladı.⁷⁴ Ayrıca bölgedeki gayrimüslimlerin ibadetlerine mâni olunmasını buyurdu.⁷⁵ Bununla birlikte bazı kilise ve Budist tapınaklarını yıktırdı veya câmiye çevirtti.⁷⁶ İran'daki Nasturi-Hristiyanların Merâga'daki Mârşalita adındaki en önemli yapısı tahrip edildi.⁷⁷ Bu yaptırımlardan kaynaklı olarak bölgedeki gayrimüslimlerden bazıları İslâm'ı kabul etmek zorunda kaldı.⁷⁸ Teküder'in bu uygulamaları, onu koyu bir Budist olan yeğeni Argun ile karşı karşıya getirdi ve nihayetinde canından etti.⁷⁹ Amcasının yerine İlhanlı tahtına oturan Argun devrinde, ülkedeki gayrimüslimlere yönelik baskılar kaldırıldı ve özellikle de Yahudiler bu dönemde son derece güç kazandı.⁸⁰

Gazan Han, çocukluğunda Budist inancı üzerine yetiştirildi⁸¹ ve şehzâdeliği sırasında 2 Şa'bân 694/17 Haziran 1295 Cuma günü İslâm'a geçti.⁸² Ardından 23 Zî'l-hicce 694/3 Kasım

⁶⁹ Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, 140; el-'Omerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l-ıbsâr)*, Çeviren D. Ahsen Batur, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2014), 407; 'Abbâs İkbâl, *Târîh-i Mogûl*, 237.

⁷⁰ Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, 143.

⁷¹ Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 353.

⁷² Gayrimüslimlerin dinî alâmetleri olarak takmakla yükümlü kılındıkları kuşak veya kemere denir. Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Zünnar", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 44: 572-574.

⁷³ el-Yûnînî, *Zeylu Mir'âtu'z-zamân*, 4: 141; Amitai-Preiss, "The Conversion of Tegüder Ahmad to Islam", 26-27; Pfeiffer, "Conversion to Islam among the Ilkhans in Muslim Narrative Traditions: The Case of Ahmad Tegüder", 204; Wonhee Cho, "Beyond Tolerance: The Mongols' Religious Policies in Yuan-dynasty China and Il-khanate Iran, 1200-1368" (Doktora Tezi, Yale University, 2014), 164.

⁷⁴ Bertold Spuler, *İran Moğolları: Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350*. Çeviren Cemal Köprülü, (Ankara: TTK Yayınları, 2011), 239; Peter Jackson, "Mongol Khans and Religious Allegiance: The Problems Confronting a Minister-Historian in Ilkhanid Iran", *Iran* 47, (2009): 117.

⁷⁵ Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, 141.

⁷⁶ 'Abbâs İkbâl, *Târîh-i Mogûl*, 238-239; Spuler, *İran Moğolları*, 239; Cho, "Beyond Tolerance: The Mongols' Religious Policies in Yuan-dynasty China and Il-khanate Iran, 1200-1368", 165; Habîb Levîyî, *Târîh-i Yahûd-i İrân*, 3: 79.

⁷⁷ Mârşalita Kilisesi daha sonra Argun tarafından onarılmıştır. Bkz. Şîrîn Beyânî, *Dîn u devlet der-İrân-i 'ahd-i Mogûl*, 2: 478.

⁷⁸ 'Abbâs İkbâl, *Târîh-i Mogûl*, 238-239.

⁷⁹ Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, 145-146; İbnu'l-İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-düvel*, 59-61.

⁸⁰ Walter J. Fischel, *Jews in the Economic and Political Life of the Islam*. (London: 1937), 93; Pai-nan Rashid Wu, *Sukût-i Bağdâd ve hukmrevâ'i-yi Mogûlân der-İrâk*, (Miyân-i sâlhâ-yi 1258 ve 1335 milâdi). Farsçaya Çeviren Esedullâh Âzâd, (Meşhed: 1368/1989), 191; Mes'ûd Feryâmenîş, "Âyîn-i Bûdâ der-derbâr-i İlhanî", *Dîn u mezheb der-'ahd-i İlhanî*, Editor Mes'ûd Feryâmenîş (Tahran: 1396/2017), 49-50.

⁸¹ Karl Jahn, "Kamâlashrai - Rashaid al-Daîn's "Life and Teaching of Buddha" a Source for the Buddhism of the Mongol Period", *CAJ* 2, no. 2 (1956): 83; Şîrîn Beyânî, *Dîn u devlet der-İrân-i 'ahd-i Mogûl*, 2: 442; Roxann Prazniak, "Ilkhanid Buddhism: Traces of a Passage in Eurasian History", *Comparative Studies in Society and History* 56, no. 3 (2014): 667; Jackson, "Mongol Khans and Religious Allegiance", 116; Mes'ûd Feryâmenîş, "Âyîn-i Bûdâ der-derbâr-i İlhanî", 51-53.

⁸² Gâzân'ın İslâmî yönü hakkında bkz Charles Melville, "Pâdshâh-i İslâm: The Conversion of Sultân Mahmûd Ghâzân Khân", *Pembroke Papers, I, Persian and Islamic Studies In honour of P. W. Avery*, Editor Charles Melville (Cambridge: 1990), 159-177; Bausani, "Religion under the Mongols", 541-542; Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*

1295 tarihinde İlhanlı tahtına oturdu.⁸³ Ülkedeki Moğol ve Uygurlar dahil gayrimüslimlerin tamamının İslâm'a geçmelerini buyurdu.⁸⁴ Müslüman bir İlhanlı hükümdarı olarak Hz. Peygamber'in soyundan gelen kimselerin (*seyyid*) korunmasına yönelik faaliyetlerde bulundu. 702/1302'de yayınladığı bir fermânla Tebrîz, İsfahân, Şîrâz, Bağdâd, Kirmân, Kâşân, Yezd, Sivas, Kûfe ve Neced gibi önemli şehirlerde onların, seyahat esnasında konaklama ve iâşelerini karşılayacak pek çok *Dâru's-siyâde* inşâ ettirerek buralara önemli miktarda gelir vakfetti.⁸⁵ Yayınladığı bir *yarlıg* ile câmi bulunmayan köylerde câmi inşâ edilmesini bildirdi.⁸⁶ Daha büyük yerleşim birimlerinde ve Mekke'de fakirler için birçok dinî tesis kurdurttu.⁸⁷ Yine çıkarılan bir *yarlıg* ile içki ve şarap içmek yasaklandığı gibi, şehir ve pazarlarda yakalanacak sarhoşların cezalandırılmasını emretti. Zekât ve hac yolunun güvenliği konusunda da birtakım düzenlemeler yaptı.⁸⁸ Müslümanların menfaatine yönelik yapılan bu faaliyetler onları büyük bir refaha kavuşturdu. Ancak ülkedeki gayrimüslimler bu kadar şanslı değillerdi. Zira 8 Zî'l-hicce 694/19 Ekim 1295 tarihinde Gazan tarafından çıkarılan bir fermân ile Tebrîz, Bağdâd ve diğer İslâm beldelerindeki bütün Budist tapınakları, Hristiyan kiliseleri, Yahudi havraları ve Zerdüşt mabedlerinin (*âteşkede*) tahribi buyruldu.⁸⁹ Hatta babası Argun Han'ın inşâ ettirdiği ve içerisinde tasvirinin bulunduğu bir tapınak dahi bu uygulamanın dışında tutulmadı.⁹⁰ Yahudilerin başlarında hususi bir işaret bulundurmaları ve Hristiyanların ise bellerine kuşak sarmaları zorunlu hâle getirildi.⁹¹ Birçok Yahudi ve başka gayrimüslim can korkusundan zâhiren de olsa İslâm'ı kabul etmek zorunda kaldı, bu duruma karşı çıkan pek çok kimse katledildi.⁹² Müslüman olmayı reddeden Yahudiler ve Hristiyanlar *cizye* ödemek şartıyla bu yükümlülükten muaf tutuldular.⁹³ İslâm'ın dayatıldığı Budist rahiplerden isteyenlerin, kendi anavatanları olan Hindistan, Tibet ve Keşmir'e gidebilecekleri kararlaştırıldı. Bölgedeki Zerdüştlerin *âteşkede* ve Budistlerin ise *puthâne* inşâ etmeleri durumunda büyük bir cezaya çarptırılacakları bildirildi.⁹⁴ Ancak bütün bu baskıcı uygulamalar, Gazan'ın tahta çıkışından bir-iki yıl sonra geçersiz kılındı ve kendilerine yeni

(1295-1304), 92-103; Hanifi Şahin, "Câmiu't-Tevârih'e Göre Gâzân Hân'ın Müslümanlığı ve Bunun İlhanlı Toplumuna Yansımaları". *Bilig* 73, (2015): 207-230.

⁸³ Bkz. Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, 108.

⁸⁴ Vassâf, *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr*, 324.

⁸⁵ Reşîdu'd-dîn Fazlullâhî, *Târîh-i mubârek-i Gâzânî*, 190-191; el-Hilâlî, *Menâhîcu't-tâlibîn fi ma'ârifi's-sâlihîn*. (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 3467), 348b; Menûcehr Murtazavî, *Mesâ'il-i 'ahd-i İlhanân*. (Tahran: İntişârât-ı Doktor Mahmûd Afşâr, 1397/2018), 215; Kâmil Mustafâ eş-Şîbî, *Teşeyyu' ve tasavvuf: Tâ-âgâz-i sed-i devâzdehom-i hicrî*. Farsçaya Çeviren 'A. Z. Karâgozlu, (Tahran: 1396/2017), 78.

⁸⁶ Reşîdu'd-dîn Fazlullâhî, *Târîh-i mubârek-i Gâzânî*, 325.

⁸⁷ Bausani, "Religion under the Mongols", 542-543.

⁸⁸ Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, 336-338.

⁸⁹ Reşîdu'd-dîn Fazlullâhî, *Târîh-i mubârek-i Gâzânî*, 92; Abû'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, 2: 656-657; Hamdullâh Mustevfî, *Târîh-i guzîde*, 602; Türkçe Çeviri, 488; 'Abbâs İkbâl, *Târîh-i Mogûl*, 274; Fischel, "Azarbaijan in Jewish History", 11-12; Mark Bradley, *Iran and Christianity: Historical Identity and Present Relevance*. (New York: 2008), 143

⁹⁰ Reşîdu'd-dîn Fazlullâhî, *Târîh-i mubârek-i Gâzânî*, 189.

⁹¹ Abû'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, 2: 656-657; Hamdullâh Mustevfî, *Târîh-i guzîde*, 602; Türkçe Çeviri, 488; İbnü'l-Fuvâtî, *el-Hevâdisu'l-câmi'a ve'l-tecârîbu'n-nâfi'a fi'l-mi'atu's-sâbi'a*. Neşreden Muhammed Rizâ eş-Şebîbî ve Mustafâ Cevâd, (Bağdâd: 1351/1932), 483; 'Abbâs İkbâl, *Târîh-i Mogûl*, 274.

⁹² Abû'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, 2: 657; Habîb Leviy, *Târîh-i Yahûd-i İrân*, 3: 104.

⁹³ Vassâf, *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr*, 324.

⁹⁴ Reşîdu'd-dîn Fazlullâhî, *Târîh-i mubârek-i Gâzânî*, 188.

haklar tanındı.⁹⁵ Meselâ Hristiyan ve Yahudilere yüklenen *cizye* vergisi bu doğrultuda 696/1297 yılında kaldırılmıştı.⁹⁶

Sultan Ölceytü, Şamanist gelenekler içinde dünyaya gelip henüz yedi yaşındayken vaftiz edilerek Hristiyan olmuş ve daha sonra 694/1295'te İslâm'a geçmişti. Ağabeyi Gazan'ın 703/1304 yılındaki vefatının ardından Sünnî mezhebinin Hanefî koluna mensup bir Müslüman olarak İlhanlı tahtına oturan Ölceytü,⁹⁷ Müslüman selefleri gibi ülkedeki gayrimüslimlere yönelik kötü muameleyi sürdürdü. Hatta sultan, bu konuda daha da ileri giderek seleflerinin önüne bile geçti. Yahudilerin, Müslümanlardan ayırt edilebilmeleri için *giyâr* alâmetiyle aşikâr hâle getirilmelerini⁹⁸ ve havralarının (*sinagog*) yıktırılmasını buyurdu.⁹⁹ Gazan döneminde Hristiyan ve Yahudilere yüklenip ardından 696/1297 yılında kaldırılan *cizye* vergisi, Ölceytü tarafından 706/1306 yılında tekrar alınmaya başlandı.¹⁰⁰ Gayrimüslimlerin maddi durumları göz önünde bulundurularak tahsil edilen bu vergi fakirlerden 4, orta hâllilerden 6 ve zenginlerden 8 dinar alınacak şekilde belirlendi.¹⁰¹ Bütün bu baskılardan dolayı ülkedeki pek çok Yahudi'nin İslâm'a geçmek zorunda kaldığı anlaşılmaktadır.¹⁰² Meselâ İlhanlı vezîri Reşîdu'd-dîn, Ölceytü'nün İslâm'ı kabul ettiği sırada, onun vasıtasıyla onlarca Yahudi'nin İslâm'a geçtiğini vurgulamaktadır.¹⁰³ Yine aynı müellif, sultanın hükümdarlığı boyunca binlerce Yahudi'nin İslâm'ı kabul ettiğini de kaydetmektedir.¹⁰⁴ Ayrıca Kâşânî 705/1306 yılında Necîbu'd-devle'nin bir grup Yahudi tabiple birlikte İslâm'a geçtiklerini ve bunu doğrulamak için yoğurtla et yediklerini aktarmaktadır.¹⁰⁵ Yine Ölceytü'nün Şâfiî mezhebini kabul ettikten

⁹⁵ Jean Aubin, *Emirs Mongols et Vizirs Persans dans les Remous de l'Acculturation*. (Paris: Peeters Press, 1995), 64; Jackson, "Mongol Khans and Religious Allegiance", 117.

⁹⁶ Spuler, *İran Moğolları*, 242; Ilya Pavlovich Petrushevsky, "The Socio-Economic Condition of Iran under the Il-Khâns", *The Cambridge History of Iran, V, The Saljuq and Mongol Periods*, Editor J. A. Boyle (Cambridge: 1968), 533; a.mlf., *Keşâverzî ve munâsebât-i arzî der-İrân-i 'ahd-i Mogûl*. Farsçaya Çeviren Kerîm Keşâverz, (Tahran: 1344/1965), 2: 279; Jonathan Brack, "Chinggisid pluralism and religious competition: Buddhists, Muslims, and the question of violence and sovereignty in Ilkhanid Iran", *Modern Asian Studies* 56, (2022): 831.

⁹⁷ Ölceytü'nün dinî ve fikrî hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Fırat Umanç, "Sultan Olcâytü Muhammed'in Dinî ve Fikrî Dünyası (1304-1316)" (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2023); a.mlf., "İlhanlı Hükümdarı Sultan Olcâytü'nün İslâm'ı Kabulü: Kendi Tercihi mi? Zevcesinin Telkini mi? Ağabeyi Gâzân'ın Etkisi mi?", *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 8, (2023): 86-95.

⁹⁸ Hamdullâh Mustevfî, *Târîh-i guzîde*, 607; Türkçe Çeviri, 491; Şîrîn Beyânî, *Dîn u devlet der-İrân-i 'ahd-i Mogûl*, 2: 487; Brack, "A Jewish Vizier and his Shî'î Manifesto", 400. Bu dönem için 'Abdullâh-i Kâşânî, *Tâzîk* atlı gayrimüslimlerin çoğunun Yahudilerden oluştuğunu ve bunların servetleriyle gururlanarak Müslümanları hakir gördüklerini kaydetmektedir (bkz. 'Abdullâh-i Kâşânî, *Târîh-i Olcâytü*. Neşreden Mehîn Hamblî, (Tahran: İntişârât-i 'İlmî ve Ferhengî, 1348/1969), 124).

⁹⁹ Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Tevizihât-i Reşîdî*. Neşreden Hâşim Receb-zâde, (Tahran: Mîrâs-i Mektûb, 1394/2015), 2: 453; 'Abdullâh-i Kâşânî, *Târîh-i Olcâytü*, 49; Fischel, *Jews in the Economic and Political Life of the Islam*, 121.

¹⁰⁰ Hamdullâh Mustevfî, *Târîh-i guzîde*, 606; Türkçe Çeviri, 491; Yahyâ b. 'Abdu'l-Latîf-i Kazvînî, *Lubbu't-tevârih*. Neşreden Mîr Hâşim Muhaddis, (Tahran: İntişârât-i Encumen-i Âsâr u Mafâher-i Ferhengî, 1386/2007), 173; Mu'înu'd-dîn-i Natanzî, *Muntehabu't-tevârih-i Mu'îni* (Anonîm-i İskender). Neşreden Jean Aubin, (Tahran: Çâphâne-yi Haydarî, 1336/1957), 141; Fischel, *Jews in the Economic and Political Life of the Islam*, 121; Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*. (İstanbul: Enderun Yayınları, 1981), 309; Petrushevsky, "The Socio-Economic Condition of Iran under the Il-Khâns", 533; Şîrîn Beyânî, *Dîn u devlet der-İrân-i 'ahd-i Mogûl*, 2: 487; Umanç, "Sultan Olcâytü Muhammed'in Dinî ve Fikrî Dünyası (1304-1316)", 76.

¹⁰¹ Bkz. Petrushevsky, "The Socio-Economic Condition of Iran under the Il-Khâns", 533.

¹⁰² Fischel, *Jews in the Economic and Political Life of the Islam*, 121 n. 3.

¹⁰³ Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Tevizihât-i Reşîdî*, 2: 453.

¹⁰⁴ Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Tevizihât-i Reşîdî*, 1: 323.

¹⁰⁵ 'Abdullâh-i Kâşânî, *Târîh-i Olcâytü*, 49. Ayrıca bkz. Fischel, "Azarbaijan in Jewish History", 17; Brack, "A Jewish Vizier and his Shî'î Manifesto", 400; Behzâd Kâsımî ve Renâ Kâsımî, "Vaz'iyet-i siyâsî - ictimâ'î-yi Yahûdiyân-i İrân der-dovre-yi İlhanân", 17.

sonra tıp ilmî ile meşgul olan Yahudilerin hep birlikte İslâm'ı kabul ettikleri belirtilmektedir.¹⁰⁶ İslâm'ın Yahudiler arasında bu derecede hızlı yayılması, onların gerçek anlamda Müslüman olup olmadığı şüphesine neden oldu. Dolayısıyla Yahudiler bu şüpheyi sonlandırmak için inançlarına göre haram sayılan deve eti ile sütü birlikte yemek zorunda kaldılar.¹⁰⁷ Bunun yanı sıra, Kerbelâ'nın kuzeyinde bulunan "Bîrmalâha Kilisesi" yakınında Zu'l-Kifl peygamberin kabri olduğuna inanılan bir yapı bulunmaktaydı. Bu yapı Yahudilerin gidiş-geliş güzergâhında olup onların kontrolündeydi. Yahudilerce kutsal kabul edilen bu türbenin mütevelliliği 710/1310 yılında onlardan alınıp Müslümanların tasarrufuna bırakıldı¹⁰⁸ ve yanında bir mescid inşâ ettirildi.¹⁰⁹

Çocuk yaşta İlhanlı tahtına oturan Ebû Sa'îd döneminde¹¹⁰ ise Gazan ve Ölceytü devirlerinde vezîrlük makamında bulunan Reşîdu'd-dîn, 717/1317'de görevinden azledildi ve ardından Ölceytü'yü zehirletmekle itham edilerek 718/1318 yılında katledildi. Ancak ailesi zamanla önemli idarî görevlere tayin edilerek devlet yönetiminde etkin bir rol üstlendiler. Meselâ yukarıda da ifade edildiği üzere Reşîdu'd-dîn'in oğullarından Hâce İbrâhîm, Ölceytü döneminde *şerbetdârlık* görevinde bulundu. Başka bir oğlu olan Gıyâsu'd-dîn Muhammed 1327-1335 yılları arasında Ebû Sa'îd'in vezîrlük görevini yürüttü. Yine oğullarından Şeyhî, Satı Beg Hatun'un, Mahmûd ise Muzafferîler'in vezîrlüğünü icra etti. Emîr 'Alî de Bağdâd valiliği yaptı.

Sonuç

İran merkezli kurulup geniş bir coğrafyada hüküm süren İlhanlı Devleti, egemenliğinde farklı dinî ve etnik zümreleri barındıran çok kültürlü bir yapıya sahipti. Bünyesinde bulundurduğu bu etnik gruplardan biri sayılan Yahudilerin tarihi MÖ VIII. yüzyıla dayanmaktaydı. Bu Yahudiler, tarih boyunca İran'ın çeşitli yerleşim yerlerinde ikâmet ettiler. Başlangıçta ataları gibi din ayırımı yapmayarak bütün inançlara hoşgörülü davranan İlhanlı hükümdarlarının bu politikası, Ahmed Teküder'in İslâm'ı kabul etmesiyle değişti. Nitekim İlhan, İslâm yanlısı bir yol izleyerek ülkedeki gayrimüslimlerin dinî, sosyal ve ekonomik özgürlüklerini kısıtlayacak birtakım kararlar aldı. Bu durum Teküder'i, koyu bir Budist olan yeğeni Argun ile karşı karşıya getirdi ve nihayetinde canına mal oldu. İlhanlı tahtına oturan Argun döneminde Yahudi tabip Sa'du'd-devle'nin vezîr olarak atanmasıyla ülkedeki Yahudiler en parlak dönemlerini yaşadılar. Görevdeki ilk işi rakiplerini ve Müslümanları önemli idarî mevkilerden tasfiye ederek yerlerini Yahudiler ile doldurması oldu. Ancak Sa'du'd-devle'nin öldürülmesiyle Yahudilerin bu parlak dönemi sona erdi. Tahta geçişinden hemen önce İslâm'ı kabul eden Gazan döneminde, Yahudiler dinî ekonomik ve sosyal

¹⁰⁶ Şîrîn Beyânî, *Dîn u devlet der-İrân-i 'ahd-i Mogûl*, 2: 482; Fischel, "Azarbaijan in Jewish History", 17.

¹⁰⁷ Howorth, *History of the Mongols*, 3: 537-538; Fischel, "Azarbaijan in Jewish History", 17. Yahudi inancına göre deve eti tüketmek ya deve eti olmasa bile sütle birlikte herhangi bir et türü yemek haramdır. Bkz. Ali Osman Kurt, "Yahudilik'te Koşer ve Koşer Ekonomisi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14, no. 2 (2010): 108, 126.

¹⁰⁸ Hamdullâh Mustevfî, *Nuzhetu'l-kulûb*. Neşreden G. Le Strange, (London-Leiden: Brill, 1915), 32-33; Spuler, *İran Moğolları*, 273; Fischel, *Jews in the Economic and Political Life of the Islam*, 121 n. 3; Şîrîn Beyânî, *Dîn u devlet der-İrân-i 'ahd-i Mogûl*, 2: 487; Josef W. Meri, *The Cult of Saints among Muslims and Jews in Medieval Syria*. (Oxford: 2002), 237; Umamç, "Sultan Olcâytû Muhammed'in Dinî ve Fikrî Dünyası (1304-1316)", 77.

¹⁰⁹ Hamdullâh Mustevfî, *Nuzhetu'l-kulûb*, 33; Mu'înu'd-dîn-i Natanzî, *Muntehabu't-tevârîh-i Mu'îni*, 141; es-Seyyid Mehdî-yi Kazvîni, *el-Mezâr*. Neşreden Cevdet Kazvîni, (Beyrût: 1426/2005), 94.

¹¹⁰ Bu dönem hakkında bkz. Hüseyin Peyrovi Milâni, "Ebû Said Bahadır Han (1317-1335)" (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 1971). Ebû Sa'îd'in ardından devlet içinde çözümler başlamış ve İlhanlı devleti hızla yıkılışa geçmiştir. Bkz. Firdevs Özen, *İlhanlı Devleti'nin Dağılışı ve Halefi Olan Devletler (1335-1350)*. (Ankara: Berikan Yayınevi, 2022).

kısıtlamalarla karşı karşıya kaldı. Bu çerçevede havraları yıktırıldı, başlarında hususi bir işaret bulundurmaları zorunlu hâle getirildi ve İslâm'ı kabul etmeyenler ise cizye vergisine tâbi tutuldu. Ancak bütün bu uygulamalar iki yıl sürdü ve ardından kaldırıldı. Müslüman olarak İlhanlı tahtına oturan Sultan Ölceytü devrinde bu uygulamaların hepsi yeninden yürürlüğe geçirildi. Bütün bu baskılar neticesinde pek çok Yahudi İslâm'a geçmek zorunda kaldı. Ebû Sa'îd döneminde ise Yahudi asıllı Vezîr Reşîdu'd-dîn Fazlullâh görevinden azledildi ve ardından öldürüldü. Reşîdu'd-dîn'in aile üyeleri ilerleyen zamanlarda çeşitli idarî görevlere getirilerek devlet yönetiminde belirleyici bir rol üstlendiler. Dolayısıyla İlhanlılar devrinde Yahudilere yönelik izlenen politika, hanedan mensuplarının dinî meyilleri ile siyasî önceliklerine bağlı olarak belirgin şekilde farklılık gösterdi. Moğol geleneğinin başlangıçta esas aldığı dinî müsamaha anlayışı, bilhassa İslâm'ı kabul eden hükümdarların idaresiyle birlikte yerini çeşitli kısıtlayıcı tedbirlere bıraktı. Bu değişim, yalnızca İlhanlıların dinî siyaseti bakımından yön değiştirdiğini ortaya koymakla kalmadı, aynı zamanda zimmî statüsüne tâbi tutulan Yahudilerin toplumsal konumunu da belirledi. Nitekim söz konusu topluluk, bazı dönemlerde saraya yakın bürokratlar vasıtasıyla nüfûz kazandı, bazı dönemlerde ise dinî ve sosyal baskılar altında mevcudiyetini sürdürmek zorunda kaldı. Bu çerçevede, İlhanlıların Yahudilere yönelik tutumları, tek yönlü bir politika olmaktan ziyade siyasî menfaatler, şahsî inançlar ve toplumsal denge arayışları çerçevesinde şekillendi.

Kaynakça

1. Ana Kaynaklar

- 'Abdullâh-i Kâşânî, Cemâlu'd-dîn Ebu'l-Kâsım 'Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Tâhir. *Târîh-i Olcâytû*. Neşreden Mehîn Hamblî, Tahran: İntişârât-i 'İlmî ve Ferhengî, 1348/1969.
- Abû'l-Farac, Gregory (Bar Hebraeus). *Abu'l-Farac Tarihi*. Cilt 2. Çeviren Ömer Rıza Doğrul, Ankara: TTK Yayınları, 1999.
- Aknerli Grigor. *Okçu Milleti Tarihi*. Çeviren Hrant D. Andreasyan, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2012.
- Aksarâyî, Kerîmu'd-dîn Mahmûd b. Muhammed. *Musâmeretu'l-ahbâr ve musâyeretu'l-ahyâr*. Neşreden Osman Turan, Ankara: TTK Yayınları, 1999.
- Benâketî, Fahu'd-dîn Ebû Suleymân Dâvûd b. Muhammed. *Târîh-i Benâketî (Ravzat ulî'l-elbâb fi ma'rifeti't-tevârih ve'l-ensâb)*. Neşreden Ca'fer Şî'âr, Tahran: İntişârât-i Dânişgâh-i Tehrân, 1378/2000.
- Cuveynî, 'Alâ'u'd-dîn 'Atâ-Melik. *Târîh-i Cihân-guşâ*. Cilt 3. Ber-esâs-i nüsha-yi 'Allâme Muhammed-i Kazvînî, be-ihitimâm-i Ahmed Hâtemî, Tahran: 'İlim, 1395/2016; Çeviren Mürsel Öztürk, *Tarih-i Cihan-güşa*. Ankara: TTK Yayınları, 2013.
- Cuzcânî, Minhâc Sirâc. *Tabâkât-i Nâsirî*. Cilt 2. Neşreden 'Abdu'l-Hayy Habîbî, Tahran: Esâtîr, 1389/2010.

el-Ejderî, Nûru'd-dîn b. Şemsu'd-dîn Muhammed. *Gâzân-nâme-yi manzûm (ez-karn-i Heştom-i Hicrî)*. Neşreden Mahmûd Mudebbirî, Tahran: İntişârât-i Doktor Mahmûd Afşâr, 1381/2002.

el-Hilâlî, 'Alî b. Huseyn b. 'Alî el-Müştehir bi-'Alâ' el-Kazvînî. *Menâhucu't-tâlibîn fi ma'ârifî's-sâlihîn*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 3467.

es-Seyyid Mehdî-yi Kazvînî. *el-Mezâr*. Neşreden Cevdet Kazvînî, Beyrût: 1426/2005.

Hamdullâh Mustevfî-yi Kazvînî. *Nuzhetu'l-kulûb*. Neşreden G. Le Strange, London-Leiden: Brill, 1915.

Hamdullâh Mustevfî-yi Kazvînî. *Târîh-i guzîde*. Neşreden 'Abdu'l-Huseyn Nevâ'î, (Tahran: 1364/1985; Türkçe Çeviri Mürsel Öztürk, *Târîh-i guzîde*. Ankara: TTK Yayınları, 2018.

Hândmîr, Giyâsu'd-dîn b. Husâmu'd-dîn. *Destûru'l-vuzerâ'*. Neşreden Sa'îd Nefîsî, Tahran: İkbâl, 1355/1976.

Hândmîr, Giyâsu'd-dîn b. Husâmu'd-dîn. *Habîbu's-siyer*. Cilt 3. Neşreden Muhammed Debîr Siyâkî, Tahran: Hayyâm, 1380/2001.

Hândmîr, Giyâsu'd-dîn b. Husâmu'd-dîn. *Hulâsatu'l-ahbâr fi beyâni ahvâli'l-âhyâr*. Neşreden Mîr Hâşim Muhaddis, Tahran: Merkez-i Dâ'iretu'l-Ma'ârif-i Bozorg-i İslâmî, 1399/2020.

İbnu'l-Fakîh, Ahmed b. Muhammed. *Kitâbu'l-Buldân*. Farsçaya Çeviren Muhammed Rızâ Hakîmî, Tahran: Bünyâd-i Ferheng-i İrân, 1379/2000.

İbnu'l-Fuvaî, Kemâlu'd-dîn 'Abdu'r-Rezzâk b. Ahmed. *el-Hevâdisu'l-câmi'a ve'l-tecâribu'n-nâfi'a fi'l-mi'atu's-sâbi'a*. Neşreden Muhammed Rizâ eş-Şebîbî ve Mustafâ Cevâd, Bağdâd: 1351/1932.

İbnu'l-İbrî. *Târîhu Muhtasari'd-düvel*. Çeviren Şerafeddin Yaltekaya, Ankara: TTK Yayınları, 2011.

Korykoslu Hayton. *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*. Latince'den Çeviren ve Notlandıran Altay Tayfun Özcan, İstanbul: Selenge Yayınları, 2015.

Mar'aşî, Zahîru'd-dîn b. Nasîru'd-dîn. *Târîh-i Tâberistân u Rûyân u Mâzenderân*. Neşreden 'Abbâs Şâyân, Tahran: İntişârât-i Esâtîr, 1395/2016.

Matthaeus Parisiensis. *Chronica Maiora*. Cilt 4. Editor Henry Richards Luard, London: Longman, 1877.

Mîrhând, Mîr Muhammed b. Seyyid Burhânu'd-dîn Hândşâh. *Ravzatu's-safâ fi sîreti'l-enbiyâ ve'l-mulûk ve'l-hulefâ*. Cilt 5. Tahran: Müessese-i Hayyâm ve İntişârât-i Pîrûz, 1339/1960.

Mu'înu'd-dîn-i Natanzî. *Muntehabu't-tevârih-i Mu'îni* (Anonîm-i İskender). Neşreden Jean Aubin, Tahran: Çaphâne-yi Haydarî, 1336/1957.

Müverrih Kiragos. *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*. Çeviren Gürsoy Solmaz, Ankara: Elips, 2009.

Nâsiru'd-dîn-i Tûsî. *Zîc-i İlhanî*. Paris: Bibliothèque Nationale, Persan 163.

Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın İslam Dünyası Gözlemleri: Tudela'lı Benjamin ve Ratisbon'lu Petachia. Çeviren Nuh Arslantaş, İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2009.

el-'Omerî, Şihâbu'd-dîn b. Fazlullâh. *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l-ebsâr)*. Çeviren D. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2014.

Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî. *Câmi'u't-tevârih, kısmet-i İsmâ'îliyân ve Nizâriyân ve Dâ'iyân ve Refikân*. Neşreden Muhammed Takî Dânişpejûh ve Muhammed Müderrisî, Tahran: İntişârât-i 'İlmî ve Ferhengî, 1393/2014.

Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî. *Câmi'u't-tevârih*. Cilt 2. Neşreden Muhammed Rûşen ve Mustafâ Müsevî, Tahran: Neşr-i Alborz, 1373/1994.

Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî. *Târîh-i mubârek-i Gâzânî*. Neşreden Karl Jahn, Âbâdân: İntişârât-i Porseş, 1388/2009.

Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî. *Tevzihât-i Reşîdî*. Cilt 1-2. Neşreden Hâşim Receb-zâde, Tahran: Mîrâs-i Mektûb, 1394/2015.

Vassâf, Şihâbu'd-dîn 'Abdullâh b. Fazlullâh Kâtib-i Şîrâzî. *Tecziyetu'l-emsâr ve tezciyetu'l-a'sâr (Târîh-i Vassâf)*. Yayınlayan Muhammed Mehdî İsfahânî, Tahran: 1338/1959.

Yahyâ b. 'Abdu'l-Latîf-i Kazvînî. *Lubbu't-tevârih*. Neşreden Mîr Hâşim Muhaddis, Tahran: İntişârât-i Encumen-i Âsâr u Mafâher-i Ferhengî, 1386/2007.

el-Yûnînî, Kutbu'd-dîn Mûsâ b. Muhammed. *Zeylu Mir'âtu'z-zamân*, Cilt 4. Kahire: 1413/1992.

2. Araştırma Eserler

'A. Destgîb. *Hucûm-i ordû-yi Mogûl be-İrân*. Tahran: 'İlim, 1367/1988.

'Abbâs İkbâl. *Târîh-i Mogûl*. Tahran: İntişârât-i Sepehrâdap, 1389/2010.

'Alî Kaynejâd ve Azita Belali Oskui, *Bâzâfrînî-yi Rab'-i Reşîdî ber-esâs-i mutûn-i târîhî*. Tahran: Tercûme ve Neşr-i Âsâr-i Hunerî, 1390/2011.

'Abbâs Zeryâb-i Hoyî, "Se nokta derbâre-yi Reşîdu'd-dîn Fazlullâh". *Mecmû'a-yi hitâbehâ-yi tahkîkî derbâre-yi Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî*, 123-135. Tahran: 1350/1971.

- Akkuş, Mustafa. *Moğollarda Din ve Siyaset: İlhanlı Hanlarının Dini Kişiliği ve Uygulamaları*. İstanbul: Çizgi Kitabevi, 2020.
- Alinge, Curt. *Moğol Kanunları*. Çeviren C. Üçok, Ankara: Sevinç Matbaası, 1967.
- Allouche, Adel. "Tegüder'in Kalavun'a Ültimatomu". Çeviren Mustafa Uyar. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 46, no. 1 (2006), 243-254.
- Amanat, Mehrdad. *Jewish Identities in Iran*. London: I.B.Tauris, 2011.
- Amitai-Preiss, Reuven. "Sufis and Shamans: Some Remarks on the Islamization of the Mongols in the Ilkhanate". *JESHO* 42, no. 1 (1999): 27-46.
- Amitai-Preiss, Reuven. "The Conversion of Tegüder Ahmad to Islam". *JSAI* 25, (2001): 15-43.
- Arnold, Thomas W. *The Preaching of Islam: A History of the Propagation of the Muslim Faith*. London: Constable & Company Ltd., 1913.
- Arslantaş, Nuh. "Abbasîler ve Fatımîler Döneminde Yahudiler (132-656/750-1258)". Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2007.
- Aubin, Jean. *Emirs Mongols et Vizirs Persans dans les Remous de l'Acculturation*. Paris: Peeters Press, 1995.
- Aylar, Mustafa. "İlhanlılar Döneminde Bağdad (1258-1335)". Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2018.
- Barthold, V. V. *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*. Hazırlayan H. Dursun Yıldız, İstanbul: Kronik Kitap, 2017.
- Bausani, A. "Religion under the Mongols". *The Cambridge History of Iran, V, The Saljuq and Mongol Periods*, Editor J. A. Boyle, 538-549. Cambridge: Cambridge University Press, 1968.
- Behzâd Kâsımî ve Renâ Kâsımî. "Vaz'iyet-i siyâsî - ictimâ'î-yi Yahûdiyân-i İrân der-dovre-yi İlhanân". *Târîh Pejûhî* 59, (1393/2014): 1-22.
- Blois, L. de and R. J. van der Spek. *An Introduction to the Ancient World*. New York: Routledge, 2008.
- Brack, Jonathan. "A Jewish Vizier and his Shī'ī Manifesto: Jews, Shī'īs, and the Politicization of Confessional Identities in Mongol-ruled Iraq and Iran (13th to 14th centuries)". *Der Islam* 96, no. 2 (2019): 374-403.

- Brack, Jonathan. "Chinggisid pluralism and religious competition: Buddhists, Muslims, and the question of violence and sovereignty in Ilkhanid Iran". *Modern Asian Studies* 56, (2022): 815–839.
- Bradley, Mark. *Iran and Christianity: Historical Identity and Present Relevance*. New York: 2008.
- Cho, Wonhee. "Beyond Tolerance: The Mongols' Religious Policies in Yuan-dynasty China and Il-khanate Iran, 1200-1368". Doktora Tezi, Yale University, 2014.
- Danuu, Ankhbayar. "İlhanlı Devleti'nde Vezâret". Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2016.
- Erdem, İlhan. "Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılar'da Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğu'ya Etkileri". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 20, no. 31 (2000): 1-36.
- Erkal, Mehmet. "Cizye", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* Cilt 8. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993, 42-45.
- Fischel, Walter J. "Azarbaijan in Jewish History". *Proceedings of the American Academy for Jewish Research* 22, (1953): 1-21.
- Fischel, Walter J. *Jews in the Economic and Political Life of the Islam*. London: 1937.
- Gil, Moshe. *Jews in Islamic Countries in the Middle Ages*. Trans. David Strassler, Leiden-Boston: Brill, 2004.
- Gilli-Elewy, Hend. *Bagdad nach dem Sturz des Kalifats: die Geschichte einer Provinz unter ilhânischer Herrschaft (656-735/1258-1335)*. Berlin: Schwarz, 2000.
- Goode, Alexander D. "The Exilarchate in the Eastern Caliphate, 637-1258". *The Jewish Quarterly Review* 31, no. 2 (1940): 149-169.
- Grayson, Jennifer Rachel. "Jews in the Political Life of Abbasid Baghdad, 908-1258". Doktora Tezi, Johns Hopkins University, 2017.
- Grousset, René. *Bozkır İmparatorluğu: Attila-Cengiz Han-Timur*. Çeviren Reşat Uzmen, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1980.
- Günaltay, M. Şemseddin. "Türk Tarihinin Ana Kaynaklarından Camiüttevarih ve Fazlullah Reşidüddin". *Bellekten* 1, no. 1 (1937): 165-179.
- Gürkan, Salime Leyla. "Yahudilik", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* Cilt 43. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013, 187-197.
- Habîb Levîy. *Târîh-i Yahûd-i İrân*. Cilt 3. Tahran: 1339/1960.
- Hâdî Hâşimiyân. *Kitâbsinâsî-yi Rab'-i Reşîdî ve Reşîdu'd-dîn Fazlullâh*. Tebrîz: 1384/2005.

- Hâşim Receb-zâde. *Âyîn-i kişverdârî der-'ahd-i vezâret-i Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî*. Tahran: 2535/1976.
- Hâşim Receb-zâde. *Hâce Reşîdu'd-dîn Fazlullâh*. Tahran: Defter-i Pejûheşhâ-yi Ferhengî 1392/2013.
- Howorth, Henry H. *History of the Mongols: From the 9th to the 19th Century, The Mongols of Persia*. Cilt 3. London: 1888.
- Huseyn Sultânzâde, *Târîh-i medâris-i Îrân: Ez-'ahd-i bâstân tâ-te'sis-i dâru'l-funûn*. Tahran: İntişârât-i Âgâh, 1364/1985.
- İbrâhîm Teymûrî. *İmparâtûrî-yi Mogûl ve Îrân: Dovorân-i fermân-revâ'î-yi Cengîz Hân ve câneşînân-i û*. Tahran: 1377/1999.
- Jackson, Peter. "Mongol Khans and Religious Allegiance: The Problems Confronting a Minister-Historian in Ilkhanid Iran". *Iran* 47, (2009): 109-122.
- Jahn, Karl. "Cihan Tarihçisi Olarak Reşîdüddin". *İTED* 3, no. 3-4 (1966): 227-236
- Jahn, Karl. "Kamālashraī - Rashaīd al-Daīn's "Life and Teaching of Buddha" a Source for the Buddhism of the Mongol Period". *CAJ* 2, n. 2 (1956): 81-128.
- al-Jamil, Tariq. "Cooperation and Contestation in Medieval Baghdad (656/1258–786/1384): relationships between Shī'ī and Sunnī scholars in the Madīnat al-Salām". Doktora Tezi, Princeton University, 2004.
- Kâmil Mustafâ eş-Şîbî. *Teşeyyu' ve tasavvuf: Tâ-âgâz-i sed-i devâzdehom-i hicrî*. Farsçaya Çeviren 'A. Z. Karâgozlû, Tahran: 1396/2017.
- Kanat, Cüneyt. "İlhanlı Hükümdarı Teküdar'ın Müslümanlığı Kabulü ve Bunun Memlûk Devleti'ndeki Yankıları". *Türklük Araştırmaları Dergisi* 12, (2002), 233-247.
- Kılavuz, Ahmet Saim. "Giyâr", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* Cilt 14. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996, 59.
- Kurt, Ali Osman. "Yahudilik'te Koşer ve Koşer Ekonomisi". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14, no. 2 (2010): 103-149.
- Lutfullâh Hunerfar. *İsfahân*. Tahran: İntişârât-i 'ilmî-yi Ferhengî, 1386/2007.
- Ma'sûme Ma'denken. *Be-yâsâ resîdegân der-'asr-i İlhanî*. Tahran: Neşriyye-yi Dâneşgâhî, 1375/1996.
- Mehdî Kebkî. "Mesîhiyyet der-'asr-i İlhanî". *Dîn u mezheb der-'ahd-i İlhanî*, Editor Mes'ûd Feryâmeniş, 73-86. Tahran: 1396/2017.

- Melville, Charles. "Pādshāh-i Islām: The Conversion of Sultān Mahmūd Ghāzān Khān". *Pembroke Papers, I, Persian and Islamic Studies In honour of P. W. Avery*, Editor Charles Melville, 159-177. Cambridge: 1990.
- Menûçeher Murtazavî. *Mesâ'il-i 'ahd-i İlhânân*. Tahran: İntişârât-i Doktor Mahmūd Afşâr, 1397/2018.
- Meri, Josef W. *The Cult of Saints among Muslims and Jews in Medieval Syria*. Oxford: 2002.
- Mes'ûd Feryâmeniş. "Âyîn-i Bûdâ der-derbâr-i İlhânî". *Dîn u mezheb der-'ahd-i İlhânî*, Editor Mes'ûd Feryâmeniş, 33-61. Tahran: 1396/2017.
- Milâni, Hüseyin Peyrovi. "Ebû Said Bahadır Han (1317-1335)". Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 1971.
- Morgan, D. "Rashid al-Din Tabib", *EP*, Cilt 8. (1995), 443.
- Muhammed-i Kazvînî. "Derbâre-yi Reşîdu'd-dîn Fazlullâh". *Makâlât-i 'Allâme-yi Kazvînî*, Yayınlayan 'Abdu'l-Kerîm Corbezedâr. Tahran: 1363/1984, 3: 750-759.
- Özdemir, H. Ahmet. *Moğol İstilâsı: Cengiz ve Hûlâgû Dönemleri*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.
- Özen, Firdevs. *İlhanlı Devleti'nin Dağılışı ve Halefi Olan Devletler (1335-1350)*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2022.
- Özen, Firdevs. "İlhanlı Devleti'nin Son Veziri: Hoca Gıyâseddîn Muhammed Reşîdî ve Dönemi". *Süleyman Demirel Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 61, (2024): 65-82.
- Özgüdenli, Osman G. "Bir İlhanlı Şehir Modeli: Rab'-i Reşîdî'de Meslekler, Görevliler ve Ücretler". *Osmanlı Öncesi ile Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri I*. 105-126. İstanbul: Globus Dünya Basımevi, 2003.
- Özgüdenli, Osman G. "Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* Cilt 35. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008, 19-21.
- Özgüdenli, Osman G. *Moğol İnanında Gelenek ve Değişim: Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2009.
- Pai-nan Rashid Wu. *Sukût-i Bağdâd ve hukmrevâ'î-yi Mogûlân der-'Irâk*, (Miyân-i sâlhâ-yi 1258 ve 1335 milâdî). Farsçaya Çeviren Esedullâh Âzâd, Meşhed: 1368/1989.
- Perlmann, M. "Ghiyâr", *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition. Cilt 2. Leiden: E.J. Brill, 1991, 1075-1076.

- Petrushevsky, Ilya Pavlovich. "The Socio-Economic Condition of Iran under the Il-Khāns". *The Cambridge History of Iran, V, The Saljuq and Mongol Periods*, Editor J. A. Boyle, 483-537. Cambridge: 1968.
- Petrushevsky, Ilya Pavlovich. *Keşâverzî ve munâsebât-i arzî der-İrân-i 'ahd-i Mogûl*. Cilt 2, Farsçaya Çeviren Kerîm Keşâverz, Tahran: 1344/1965.
- Pfeiffer, Judith. "Conversion to Islam among the Ilkhans in Muslim Narrative Traditions: The Case of Ahmad Tegüder". Doktora Tezi, The University of Chicago, 2003.
- Pfeiffer, Judith. "Reflections on a 'Double Rapprochement': Conversion to Islam Among the Mongol Elite During the Early Ilkhanate". *Beyond the Legacy of Genghis Khan*, Editor Linda Komaroff, 369-389. Leiden: 2006.
- Prazniak, Roxann. "Ilkhanid Buddhism: Traces of a Passage in Eurasian History". *Comparative Studies in Society and History* 56, no. 3 (2014): 650-680.
- Sa'îd Vefâyî. "Dîn-i Yehûd der-'ahd-i İlhanî". *Dîn u mezheb der-'ahd-i İlhanî*, Editor Mes'ûd Feryâmeniş, 63-71. Tahran: 1396/2017.
- Sanasarian, Eliz. "Babi-bahais, Christians, and Jews in Ira". *Iranian Studies* 31, no. 3-4 (1998): 614-624.
- Shterenshis, Michael. *Tamerlane and the Jews*. New York: Routledge, 2002.
- Spuler, Bertold. *İran Moğolları: Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350*. Çeviren Cemal Köprülü, Ankara: TTK Yayınları, 2011.
- Stern, Ephraim. "The Persian Empire and the Political and Social History of Palestine in the Persian Period". *The Cambridge History of Judaism*, Editor W. D. Davies and Louis Finkelstein, 1: 70-87. Cambridge: Cambridge University Press, 1984.
- Şahin, Hanifi. "Câmiu't-Tevârih'e Göre Gâzân Hân'ın Müslümanlığı ve Bunun İlhanlı Toplumuna Yansımaları". *Bilgi* 73, (2015): 207-230.
- Şîrîn Beyânî. *Dîn u devlet der-İrân-i 'ahd-i Mogûl*. Cilt 2. Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, 1389/2010.
- Togan, Zeki Velidi. "The Composition of the History of the Mongols by Rashîd al-Dîn". *CAJ* 7, no. 1 (1962): 60-72.
- Togan, Zeki Velidi. *Umumi Türk Tarihine Giriş*. İstanbul: Enderun Yayınları, 1981.

- Umanç, Fırat. "İlhanlı Hükümdarı Sultan Olcâytû'nun İslâm'ı Kabulü: Kendi Tercihi mi? Zevcesinin Telkini mi? Ağabeyi Gâzân'ın Etkisi mi?". *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 8, (2023): 86-95.
- Umanç, Fırat. "Sultan Olcâytû Muhammed'in Dinî ve Fikrî Dünyası (1304-1316)". Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2023.
- Uyar, Mustafa. "Buqa Chingsang: Protagonist of Qubilai Khan's Unsuccessful Coup Attempt Against the Hülegüid Dynasty". *Belleten* 81, no. 291 (2017), 373-386.
- Uyar, Mustafa. "İlhanlı Devletinde Yahudi Bir Vezir: Sad'düddeve", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 22, no. 33 (2003), 125-142.
- Uyar, Mustafa. "İlhanlı Hükümdarlarının İslâm'a Girmesinde Rol Alan Türk Sûfîleri: İlhan Tegüder ve Gazan Han Devirleri". *Belleten* 76, no. 275 (2012): 7-30.
- Uyar, Mustafa. "Moğol Hanlarının Müslümanlaşması". *Cengiz Han ve Mirası*, Editör Cem Korkut ve Mürsel Doğrul, 133-148. Ankara: 2021.
- Veliyyullah Kahremânî Asl. "Dîn u mezheb der-İrân 'asr-i İlhânân". *Târîh Pejûhî* 32, no. 33 (1386/2007): 37-54.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Zünnar", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* Cilt 44. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013, 572-574.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Abbâsîler", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* Cilt 1. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988, 31-48.

Summary

The Jews, one of the oldest ethnic communities in Iran, have a history dating back to the 8th century BCE. Over the course of history, Ilkhanid Jews are known to have lived in cities such as Isfahān, Tabrīz, Marāgha, Shīrāz, Baghdād, Hamadān, Gīlān, Āmul, Yazd, Kāshān, Merv, and Herāt. The Mongol invasion of the Near East adversely affected the Jews living in Iran as well. Hülegü Khan (1256-1265), who was sent to the Near East during the reign of Chinggis Khan to reclaim conquered territories, captured Alamūt in 654/1256, putting an end to Ismā'īlī rule. He then terminated the Abbāsīd Caliphate in Baghdād in 656/1258. At that time, approximately 36.000 Jews and 16 synagogues existed in Baghdād, where the Jews were required to pay the jizya tax to the Abbasids. Following the capture of Baghdād, the city lost its political, cultural, and economic significance ceased to be the center of the Islamic world. As a result, the Jews living there dispersed to various cities in Iran, primarily to Marāgha, the capital of the Ilkhanid state. The fact that non-Muslim Ilkhanid rulers treated Jews equally with other ethnic groups in the country and granted them the same rights contributed to their concentration in the Marāgha and Tabrīz regions. However, Ahmad Tegüder (1282-1284), who ascended to the Ilkhanid throne and adopted Islām as a new religion, introduced policies that restricted the religious, social, and economic freedoms of non-Muslims in the country. In this context, Tegüder decreed that Jews and Christians wear zunnar (a distinguishing belt) and pay the jizya tax. He also prohibited the allocation of funds from Islamic charitable foundations and endowments to Christian and Jewish physicians. These measures brought Tegüder into conflict with his nephew Arghun Khan (1284-1291), a staunch Buddhist, which eventually led to Tegüder's death.

Under Arghun's rule, non-Muslims in general, and Jews in particular, enjoyed a period of great prosperity. Sa'd al-Dawla, a Jewish figure who had previously served successfully in roles such as physician, member of the divan, and mushrif (financial administrator) in the Ilkhanid state administration, was appointed vizier by Arghun in 688/1289. Immediately after assuming office, Sa'd al-Dawla dismissed his rivals and Muslims from administrative positions and replaced them with Mongols, Jews, or Christians –particularly his own relatives- whom he trusted. This vizier, who evidently possessed strong sentiments of Jewish nationalism, enabled the Jewish community to experience a remarkably prosperous period. However, after Sa'd al-Dawla's assassination in 690/1291, a coordinated attack against the Jews was carried out by Muslims across the Ilkhanid territories. Jewish property was plundered, and many lives were taken; more than 100 Jews were massacred in the Jewish quarter of Baghdād. All of Sa'd al-Dawla's relatives were killed, except for Shams al-Dawla.

Ghazan Khan (1295-1304), who accepted Islām shortly before ascending to the Ilkhanid throne, issued a decree on 8 Dhū al-Hijjah 694/19 October 1295 ordering the destruction of all Buddhist temples, Christian churches, Jewish synagogues, and Zoroastrian fire temples in Tabrīz, Baghdād, and other Islāmīc cities. He also required Jews to wear specific distinguishing marks. Those Jews and Christians who refused to convert to Islām were obligated to pay the jizya tax. These measures intensified during the reign of Sultan Öljeitü (1304-1316), who succeeded his brother Ghazan Khan. Sultan Öljeitü reintroduced the jizya tax, which had been briefly lifted during Ghazan's reign. As a result of this pressure, many Jews were compelled to convert to Islām. Some of these converts demonstrated their adherence to Islām by consuming camel meat cooked in milk –an act prohibited under Jewish dietary laws. During the reign of Ilkhanid ruler Abū Sa'īd Bahādur Khan (1317-1335), Rashīd al-Dīn Fazlullāh, a Jewish-born figure who had served as a physician under Abaka Khan (1265-1282), Arghun, and Gaykhatu Khan (1291-1295), and as vizier under Ghazan and Öljeitü, was executed in 718/1318. Despite this, his family members later secured positions in various state offices, playing a significant role in administration. The primary aim of this study is to examine the roles played by Jews in the Ilkhanid state administration and to explore how they were treated by the Ilkhanid rulers as a community, based on contemporary primary sources.